

Màster Tesi

Posta en valor i creació de producte turístic:
refugis antiaeris de Girona

MÀSTER EN TURISME CULTURAL

Convocatòria: Setembre 2015

Autor/a: Oriol Abulí

Director/a: Sílvia Grau

Data de lliurament: 4/IX/2015

"Hay que recuperar, mantener y transmitir la memoria histórica, porque se empieza por el olvido y se termina en la indiferencia" - José Saramago

Índex de Contingut

1. Introducció	8
1.1. Agraïments	10
1.2. La proposta de producte	12
1.3. Les visites existents als refugis de Figueres i Girona	12
1.4. Objectius	14
1.5. Metodologia	15
2. Guerra total, avions, refugis i defensa passiva	18
2.1. Els refugis antiaeris	18
2.2. Context històric de la Guerra Civil: avions i refugis	18
2.3. Els refugis antiaeris i la seva realitat territorial	22
2.3.1. Els refugis a Espanya i Catalunya	22
2.3.2. Barcelona: un clar cas de bombardejos pioner en la organització per construir refugis	24
2.4. Les Juntes de Defensa Passiva	24
2.4.1. Les JDP a Girona	25
2.4.2. La Junta Local de Defensa Passiva de Figueres	26
2.5. Els bombardejos i refugis antiaeris a la província de Girona	27
2.5.1. Els bombardejos i refugis antiaeris a Girona ciutat	28
2.5.2. El refugi Jardí de la Infància	31
2.5.3. Els bombardejos a Figueres: „la Gernika catalana“	32
2.5.4. Els refugis antiaeris a Figueres	34
2.5.5. El refugi de la Plaça del Gra a Figueres	35
2.5.5.1. Atributs i valors destacables del refugi	36
2.5.5.2. El refugi a les Jornades Europees del Patrimoni 2015	38
2.5.6. Instruccions en cas de bombardeig aeri a Girona	38
3. L'àmbit turístic	41
3.1. El turisme cultural	41
3.2. El turisme negre i el turisme de memòria	43
3.2.1. El turisme negre	44
3.2.2. El turisme de memòria	45
3.3. La memòria històrica catalana: el Memorial Democràtic i els Espais de Memòria	47

3.3.1. El Memorial Democràtic i els refugis antiaeris	47
3.3.2. La Xarxa d'Espais de Memòria	48
4. Proposta i anàlisi dels refugis al territori	50
4.1. Anàlisi de la gestió dels refugis a la província de Girona	50
4.1.1. Municipis amb refugis visitables	52
4.1.2. Especificacions dels municipis amb refugi/s	56
4.2. La visió dels historiadors i un guia turístic	60
4.3. Internacionalització del públic	62
4.4. La senyalització	63
4.5. Les visites guiades	64
4.6. Les visites als refugis de Girona, Figueres, Roses i Garriguella	65
4.6.1. Valoració de la visita guiada „Bombes sobre Girona“	65
4.6.2. Valoració de la visita guiada „La Guerra Civil a Figueres“	66
4.6.3. Valoració de la visita guiada al Refugi de la Pau de Roses	68
4.6.4. Valoració de la visita al Refugi de Garriguella (camp d'aviació)	69
4.7. El cas de la Garriga	70
4.8. Cartells de la Guerra Civil	72
5. Propostes per a la valorització turística dels refugis antiaeris gironins	77
5.1. Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona	77
5.2. Multilingüisme	83
5.3. La senyalització	84
5.4. Les visites guiades	85
5.5. Els cartells de la guerra: valor artístic i complement turístic amb missatge	87
5.6. La comunicació	89
5.7. Proposta d'aplicació del Pla de Potenciació del valor turístic del refugis antiaeris	91
7. Conclusions	94
8. Limitacions	97
9. Bibliografia	99
9.1. Llibres	99
9.2. Articles	99
9.3. Tesis doctorals i recerques acadèmiques	101
9.4. Normes jurídiques	102

9.5. Pàgines web d'interès	102
9.6. Contingut audiovisual	103
10. Annexos	104
10.1. La gestió turística i patrimonial de l'Alt Empordà vist per persones implicades	104
10.1.1. Entrevista a Nik Duserm	104
10.1.2. Entrevista a David Garcia	107
10.1.3. Entrevista a Jordi Roig	110
10.1.4. Entrevista a David González	114

Índex d'Imatges

1	Bombardeigs aeris a Durango (País Basc), del 31/03/1937	19
2	Portada d'un llibret d'instruccions repartit pel consistori barceloní	21
3	Bombardeigs aeris sobre la població de Girona durant la Guerra Civil	27
4	Refugi privat amb obertura posterior als bombardejos situada a la pujada de Sant Feliu	30
5	Plànol de dimensions del refugi Jardí de la Infància de Girona	31
6	Un dels bombardeigs a Figueres durant la Guerra Civil	33
7	Instruccions per als ciutadans gironins en cas de bombardeig	40
8	"Els refugis antiaeris gironins"	51
9		
10	Visita guiada al refugi antiaeri de la Plaça de la Pau de Roses	52
11		
12		
13		
14	Cartell, accessos i interior dels refugis antiaeris al camp d'aviació de	53
15	Celrà/Bordils	
16		
17		
18	Cartell de la inauguració i interior del refugi del Puig de Sant Feliu de Guíxols	54
19		
20	Refugi antiaeri de Palamós i Escola Ruiz Giménez, just a sobre d'aquest	54

21		
22	Vinyes a l'antic camp d'aviació de Garriguella, entrada i interior d'un	
23	dels refugis antiaeris	55
24		
25		
26	Exterior, interior i entrada d'un dels refugis de la Tallada d'Empordà	56
27		
28		
29	Senyalització turística al Barri Vell de Girona	63
30	Nik Duserm en una de les visites guiades de la Guerra Civil a Figueres, mostrant una foto al començament de la visita a la Rambla	66
31	Plànol dels refugis de Garriguella i la tomba del pilot alemany Friedrich Windemuth	70
32	Il·lustració promocional de l'itinerari "Patrimoni i Memòria" de La Garriga	71
33	Artistes gràfics elaborant cartells	73
34	Cartell 1	75
35	Cartell 2	76
36	Cartell 3	76
37	Cartell 4	76
38	Senyalització del refugi antiaeri a la Tallada d'Empordà (en blanc)	84
39		
40	Exemplars de segells per contribuir amb la JDP de Girona	88
41	Logotip de la XaRAG (Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona)	91
42	Nik Duserm mostrant uns forats de bala en una visita a la Tallada d'Empordà	104
43	David Garcia presentant el seu darrer llibre al Castell de Sant Ferran	107
44	Al micròfon, Jordi Roig a la presentació de "L'Abans de Figueres 1875-1967"	111
45	David González en una visita guiada al MUME	115

Índex de Gràfics

1	Estadístiques per seguiment turístic de 2013 i 2014 recollit per les oficines de turisme	42
---	--	----

Índex de Taules

1	Refugis antiaeris no visitables a la Província de Girona	57
2	Refugis antiaeris visitables a la Província de Girona	58

Nota: les fonts de les imatges es troben a les fonts de la bibliografia i fotografies de l'autor.
Les taules són d'elaboració pròpia, resultat d'una part de la investigació d'aquesta tesina.

1. Introducció

De la mateixa manera que l'oblit condueix a la ignorància, el record porta a la millor consideració i comprensió d'aquells esdeveniments que no es pretenen repetir. Realitzar una anàlisi del passat pot ser i és dissortadament un element criticat, però realment és un exercici de respecte i consideració envers les generacions, ètnies i grups socials que han sofert injustícies. Em refereixo concretament a aquells fets que tant han marcat, i segueixen marcant a la nostra societat, més enllà de les plaques commemoratives i les efemèrides difoses periòdicament. És ben conegut a Catalunya, Espanya i arreu del món, com el règim franquista va ésser molt cruel amb el nostre país ja des de la Guerra Civil, destacant-ne la Batalla de l'Ebre. Un altre exemple és la ciutat de Figueres, l'anomenada no en va „Gernika catalana“ (Pujol, Canet, Playà *et al.*) per la seva condició de segona ciutat més bombardejada a Catalunya després de Barcelona, durant la Guerra Civil (1936-1939).

El present treball és més que el resultat d'una investigació complementària al Màster en Turisme Cultural que he cursat durant els cursos 2013-2014 i 2014-2015. De fet, aquest treball va començar a tenir forma durant el batxillerat que vaig cursar entre els anys 2007 i 2009. Durant el batxillerat vaig realitzar un treball de recerca sobre la voladura de Llers de 1939, episodi no gaire conegut ni reflectit bibliogràficament. La gran destrucció per part republicana del poble, usant la tècnica soviètica de la Terra Cremada, em va semblar esfereïdora. En aquell treball vaig poder comprovar com la història, tot i no ser la disciplina a la que volia dedicar la meva carrera universitària o professional, era un element important que calia relacionar amb els meus futurs estudis de turisme. I així ho vaig fer en el Treball de Fi de Grau en Turisme durant el darrer curs (2012-2013), amb un treball que analitzava el turisme negre (*Dark Tourism*), les seves tipologies arreu del món i la motivació del turista, en el meu entorn. Vaig trobar que era la manera més adequada de relacionar el turisme amb la història. No són pocs els recursos turístics del nínxol de turisme negre que podem trobar en el nostre territori: tenim una gran varietat de destinacions que passen des de la tomba de Gifré el Pilós al Monestir de Santa Maria de Ripoll fins a l'acabat de reobrir refugi antiaeri de Figueres (Abulí, 2013).

Tanmateix, aquest treball és una altra oportunitat per relacionar aquestes dues disciplines tant diverses. Em refereixo a novament la història, i el turisme en forma de producte: els refugis antiaeris de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) a la província de Girona. No obstant, en història també vull fer un pas endavant, i emmarcar-la en la memòria, un element que gràcies a la seva promulgació a França i l'Alemanya dels anys 90, s'ha pogut traduir a Catalunya uns anys més tard amb organitzacions com el Memorial

Democràtic i museus com el Museu Memorial de l'Exili (MUME), també en el marc de l'incipient turisme de memòria. És per això que es denotarà com els refugis antiaeris, en el turisme com a instrument de millor valorització, els situarà entre tres de les seves branques: la cultura, la relació amb la mort i la memòria.

Els refugis antiaeris esdevenen un element molt important en la memòria històrica de la societat catalana, al mateix temps que una resposta a una nova arma de destrucció fins llavors impensable: la **Guerra Total**. Aquest concepte, pioner més enllà dels bombardejos de la Legió Còndor alemanya, implica „atacar des de l'aire tant a soldats com a població civil, per a crear una major debilitació de l'enemic“ (Garcia, 2015). Tenint present aquest context, i la vasta i plural realitat patrimonial catalana, he decidit enfocar la dotació de valor als refugis en la província de Girona, tant per proximitat com per necessitat d'impuls en aquesta part del territori, i així poder-los aportar un merescut ús turístic.

Hi ha realment moltes maneres de millorar l'estat actual, ja no del -en molts casos oblidat- lamentable estat de molts dels refugis¹ gironins, i una d'elles és sens dubte establint contacte amb els seus gestors, responent a l'interès de la Generalitat i, més concretament, del Memorial Democràtic, de posar-los en una certa òrbita turística, mitjançant una xarxa -entre d'altres propostes-, en el marc del turisme cultural i més concretament, del turisme de memòria i del turisme negre.

¹ Noti's l'ús constant del terme "refugi" sempre en referència als de tipus antiaeri, per abreviació.

1.1. Agraïments

Probablement un dels agraïments més importants és a qui va fer que el meu interès per la història, més aviat de caràcter aficionat, creixés en conèixer l'episodi de la voladura del poble alt-empordanès de Llers al final de la guerra civil, el meu tutor de treball de recerca de batxillerat Fernando Aísa. Amb ell va començar una aventura i uns sobrats reconeixements a una investigació molt interessant que va tenir continuació a nivell comarcal.

Un altre agraïment és als meus companys de Màster en Turisme Cultural, que van crear un ambient molt agradable per poder cursar aquell curs 2013-2014 tan ple de coneixements i tan ric culturalment. Però d'entre ells he de destacar molt especialment en David González, no només pels seus coneixements com a historiador, sinó també pel seu interès personal en aquesta proposta i els seus consells claus.

A nivell institucional vull agrair al Memorial Democràtic l'aportació que han fet des de 2007 amb el foment de la memòria democràtica, enterrant una mica així la por a parlar dels tristos episodis del passat. A més, la Generalitat pel seu interès en la turistificació dels refugis antiaeris. Com deia Kundera, "La lluita de l'home contra el poder és la lluita de la memòria contra l'oblit".

Als entrevistats també els dono les gràcies per poder-me fer comprendre i tranquil·litzar en el sentit que la proposta que llanço en aquesta investigació és lògica i necessària. D'entre ells, voldria destacar a en David Garcia, pel seu llibre *Ales negres i xampinyons*, que ha aconseguit que aquest fos més que una font bibliogràfica, i la seva ajuda i interès pel treball és un fet que recordaré. A més, en Nik Duserm, pel seu coneixement en els terrenys turístic i històric de l'Empordà, la seva simpatia i la seva ajuda en tot moment.

Un dels agraïments més destacats voldria que fos per la Sílvia Grau, que va acceptar la tutorització en un moment delicat de la investigació, i ha estat de gran ajuda per fer-la seguir endavant. Tampoc vull deixar d'anomenar en Lluís Mundet, qui m'ha ajudat en altres aspectes i ha mantingut el gran valor del Màster en Turisme Cultural, i la Saida Palou.

Més puntualment voldria agrair als ajuntaments i equipaments culturals que m'han facilitat la informació sobre els refugis del seu municipi; en Marc Oriol Hilari, per ajudar-

me a crear un logo per la XaRAG; a Mas Llunes per la facilitat en descobrir un meravellós refugi a Garriguella; a l'Oficina de Turisme de Figueres, per fer-me sentir part d'un gran equip de turístòlegs i especialment a la Mari, per permetre'm aprofitar l'oficina en tot moment a l'hora de desenvolupar la meva investigació.

Finalment, a la meva família, pel suport que m'han mostrat sempre en els bons i mals moments.

1.2. La proposta de producte

Amb la recuperació dels refugis, podem mirar d'estendre la comprensió de la terriblement dura situació que es devien trobar els ciutadans des del començament de la Guerra Civil, especialment aquells en major desacord amb el bàndol rebel, i més especialment a partir de la segona meitat del conflicte bèl·lic, que Franco acabaria guanyant per establir la seva dictadura. Cal que tinguem en compte, també, que aquestes persones també havien tingut l'opció, o se la podien plantejar poc temps més endavant, d'exiliar-se al proper país veí. Una altra decisió dura i arriscada, ja que implicava deixar-ho tot enrere i possiblement acabar en un camp de concentració a Argelers, Barcarès, Sant Cebrià, o qualsevol camp nazi d'arreu d'Europa.

És per això que aquest treball ha comportat més que una oportunitat personal per a aprofundir en el creixent concepte de turisme negre, dins del més ample turisme de memòria: el gran interès i suport de la Direcció General de Turisme per al que podria ésser un important i interessant producte turístic com són els refugis representa una valuosa oportunitat de posar-los en valor. Al mateix temps, permet enllaçar-los i fer-los complementaris en una xarxa que els uneixi i pugui enriquir-los acompanyats del suport gràfic que, en aquest cas, poden aportar els cartells propagandístics de l'època. Ara bé, convé que no oblidem el paraigües que els enllaça en termes de categorització turística, i que ha estat la clara motivació del màster pel qual es realitza aquest treball: el turisme cultural.

Aquests tres eixos són l'engranatge principal del treball, ja que els refugis per se sense una organització que els enllaci ni un suport gràfic que els doti d'un clar context històric, perden força tan en tant que patrimoni de memòria com en tant que atractiu turístic. Tanmateix, la decisió d'enfocar-hi la promoció en dos refugis antiaeris, els situats a la Plaça del Gra de Figueres i al Jardí de la Infància de Girona, respon també a una necessitat més específica d'anàlisi i proposta que doti a la resta de refugis de les característiques necessàries per a un adequat desenvolupament de la xarxa proposada.

1.3. Les visites existents als refugis de Figueres i Girona

A Figueres, el refugi de la Plaça del Gra va ser construït l'any 1938, i va servir fins el febrer de 1939. D'altra banda, la part exterior del refugi va ser enderrocada i els seus accessos segellats, tapats i oblidats fins el 2013, quan Figueres el va començar a preparar

per a les visites guiades que van començar el maig de 2015. L'ajuntament figuerenc i l'Oficina de Turisme local van començar a difondre la història de la Guerra Civil a la ciutat amb unes visites guiades d'unes dues hores que continuen generant l'interès de visitants locals a cada visita. Periòdicament, més enllà de la visita guiada que ofereix regularment el guia Nik Duserm, s'ofereix la possibilitat de realitzar aquesta visita gratuïtament, fet que comporta un major interès per realitzar la visita. També cal sumar-hi les visites específiques també gratuïtes d'uns 20 minuts que es van realitzar un cop rehabilitat el refugi, per dotar d'un cert coneixement als visitants interessats.

No cal oblidar com l'escriptor, historiador i pilot David Garcia, autor d'*Ales negres i xampinyons*, podria aportar el seu exhaustiu coneixement dels refugis de la ciutat, tot adaptant la visita més cap a la branca dels refugis, i no en la branca més general i històrica de la Guerra Civil, tot i la necessitat de cert context. De fet, ell mateix va realitzar una visita guiada a un dels instituts figuerencs, l'Alexandre Deulofeu, per tal de poder fer veure in situ la història dels 15 refugis de la ciutat, explicada en el seu llibre. Gràcies al suport de l'Oficina de Turisme i l'IES A. Deulofeu, vaig poder acompanyar als estudiants de 3er d'ESO en aquesta visita guiada durant gairebé quatre hores, que va acabar al refugi de la Plaça del Gra. Aquesta visita seria atractiva per a poder fer una difusió turística dels refugis oberts periòdicament al públic, i d'altres degudament localitzats i coneguts.

Les visites guiades „Bombes sobre Girona“ al refugi Jardí de la Infància, edificat l'any 1938, es gestionen des del Museu d'Història de Girona, i enllacen el refugi amb la Sala de la Guerra Civil del museu. Durant uns 75 minuts, i pel preu de quatre euros (dos pels menors de 16 anys), el tercer dissabte de cada mes a les 12 h es pot baixar a aquesta construcció subterrània de tipus cel·lular amb un context històric que ofereix una sala del museu. A diferència de Figueres, i tenint en compte que és museïtzat des de l'any 2010, com la majoria de refugis ja habilitats i visitables, té una periodicitat establerta. Cal destacar que aquest refugi sí forma part d'una xarxa: la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica. Aquest fet fa del refugi un indret complementari al museu i al mateix temps té un lloc més destacat al mapa de destinacions de memòria històrica. Entitats com el mateix Patronat de Turisme Costa Brava-Pirineus de Girona l'inclouen a les seves agendes i destinacions de la província. El refugi, d'altra banda, és més gran que el de Figueres, triplicant la seva capacitat a 600 persones.

1.4. Objectius

A partir de la investigació realitzada en aquest treball, és important deixar-ne clar l'objectiu principal: **dotar de valor turístic als refugis antiaeris de la província de Girona i poder-los fer atractius a tots els seus visitants.**

Aquest valor doble respon a la feina ja iniciada a es França i Alemanya dels anys 90 amb la referència directa a la memòria històrica, que veiem reflectida a Catalunya directament amb el Memorial Democràtic de la Generalitat. Mitjançant els recursos ja existents i els mecanismes per a projectar-los al públic, aquesta màster tesi presenta una proposta que busca contextualitzar la demanda existent en altres destinacions turístiques paral·leles i properes a la història, especialment a la Guerra Civil.

Objectius secundaris:

1. Proposar una xarxa de refugis de Girona que representi un enllaç permanent i serveixi per a destacar els refugis que la comprenen més enllà de l'àmbit local.
2. Emmarcar els refugis com a clares destinacions potencials de turisme de memòria, tant aquells visitables com d'altres en condicions de rehabilitació per a ser-ho.
3. Fer dels refugis un punt turístic no només amb un *target* local, sinó amb un perfil divers, aportant així una democratització d'aquests per a tot el públic visitant dels municipis en qüestió.
4. Proposar i/o modificar les existents visites guiades als diversos municipis que conserven els refugis per a adaptar-les a una realitat més concreta que el context històric d'aquests durant el conflicte bèl·lic que va comportar construir-los.

L'element més destacat d'aquesta recerca ha esdevingut el recull de propostes per tal de poder assolir el valor turístic desitjat. S'ha hagut de buscar un equilibri entre el producte per se i com fer-lo atractiu al perfil *target* del visitant. El que comporta un esforç més pràctic és la difusió i creació d'un producte suficientment atractiu com per deslocalitzar el de moment inherent abast local de cada un dels refugis. Cal tenir en compte com aquests mateixos fa relativament poc que són visitables, especialment el de Figueres, obert al públic en les visites guiades del 2 i 3 de maig de 2015.

Tanmateix, un objectiu paral·lel d'aquesta tesina, i també molt important, és poder aconseguir que el seu contingut pugui ajudar a generar una certa reflexió a aquells que estiguin interessats en llegir-lo. En definitiva, que sigui més que una investigació per a

consolidar l'avaluació d'un màster, i pugui trobar un camí arreu de la província per traduir-se en accions en favor de la memòria democràtica i l'apropament d'aquest patrimoni als ciutadans.

1.5. Metodologia

Per a realitzar aquesta investigació, un cop escollits els refugis antiaeris i en el marc territorial de la província de Girona, s'ha realitzat una recerca en el marc històric de la Guerra Civil, episodi en el qual es van construir i utilitzar els refugis. És per això, que la investigació del treball s'ha realitzat a dues bandes: la presentació i contextualització dels refugis i l'anàlisi i creació de propostes per a aquests com a producte turístic.

Per a aconseguir unes adequades visió, anàlisi i proposta de producte turístic, m'he valgut dels coneixements adquirits en turisme, tant en el grau en turisme que vaig cursar abans d'aquest màster, com el contingut de les assignatures en turisme cultural del que he après en aquests dos cursos. A més, la investigació feta en el marc del turisme negre també m'ha ajudat aprofitar alguna font bibliogràfica ja consultada. El contacte amb historiadors (entrevistats) i gestors turístics (oficines de turisme, guies turístics, ajuntaments, museus) també ha reforçat la proposta del treball.

El treball de camp ha consistit, lògicament, en visitar diversos refugis. Concretament, els de Girona, Garriguella, Roses i, més especialment el de Figueres. D'aquest darrer he pogut conèixer la seva gestió turística més de prop, tot treballant a l'oficina de turisme, i m'ha agradat estar al dia de com evolucionava l'interès ciutadà i del consistori per posar-lo en el valor turístic que de ben segur creixerà en el futur.

Tanmateix, el més important han estat les entrevistes. Concretament han estat amb persones de diferents sectors, tot i que tots interessats i grans coneixedors d'història. Són en David Garcia Algilaga, escriptor i historiador amb un projecte de visita guiada sobre refugis que esperem ben aviat sigui una realitat; en Nik Duserm, guia turístic a l'Empordà en molts dels seus racons, també a Figueres en el marc de la guerra civil i també el refugi de la Plaça del Gra; en Jordi Roig, historiador local, documentalista i partidari de la diversificació cultural de la ciutat de Figueres; finalment, en David González, que a més de ser historiador treballa al MUME i ha fet molta investigació sobre turisme de memòria.

M'he reunit amb tots ells per tal de conèixer la seva visió des de la seva experiència, en el turisme i la història. Tots han coincidit en forces conceptes però també han plantejat algun debat que es recull més endavant, però també implícitament al llarg de la investigació, més enllà de la relació que alguns d'ells hagin tingut amb els refugis antiaeris gironins. Un dels debats clau ha estat en el com explicar la història a través del turisme, amb objectivitat o amb subjectivitat, però també ha destacat el debat sobre el nombre de refugis que s'han de rehabilitar als municipis, l'estat del foment de la memòria històrica, la condemna al feixisme i la valoració del turisme cultural a la província i la ciutat de Figueres. Tot això significa clarament un reconeixement a certa feina feta per part de les institucions, però també ratifica que en el marc dels refugis falta molt recorregut per a reconèixer el seu valor històric a través del turisme, i democratitzar el seu ús per a tots els visitants de les respectives destinacions de la província.

No he volgut oblidar casos paral·lels de fora de Girona, com per exemple el primer refugi museïtzat de Catalunya, el de La Garriga, o el model francès del turisme de memòria, pioner i gran exemple a seguir per part dels altres països que vulguin fomentar la memòria històrica i no amagar mals episodis, tot intentant evitar que es repeteixin. Aquests casos han ajudat a comparar i analitzar més adequadament el cas de la província de Girona, tant rica en episodis històrics importants, molt especialment per la seva proximitat amb la frontera amb França. Un projecte molt útil ha estat la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic, tot i que la idea de crear una xarxa que enllacés els refugis ja va ser un element pensat a l'hora de potenciar els diversos refugis del territori analitzat.

Òbviament, la recerca en llibres, articles i a la xarxa ha estat molt important, potser més intensa que a nivell pràctic o recuperant elements d'investigacions paral·leles a aquesta. Cal destacar autors com Judit Pujadó, destacada investigadora en refugis antiaeris, el doctor Phillip Stone, autor clau sobre turisme negre, en David Garcia i el seu nou llibre *Ales negres i xampinyons* sobre els refugis a Figueres i altres autors de Figueres que han tocat força a prop la història de la Guerra Civil a la província i especialment a la ciutat de Figueres com a cas important ("la Gernika catalana").

Finalment, un altre element a destacar ha estat el fet de treballar a l'oficina de turisme de Figueres, a través de la qual s'ha pogut tenir una visió més directa i interna de la gestió turística local, a més de poder participar més directament en totes les activitats realitzades al voltant del refugi. En destacaria les visites guiades que s'han fet al refugi, i més especialment la que es va fer amb en David Garcia i els estudiants de l'IES Deulofeu,

on el seu llibre va servir d'itinerari per a conèixer una sèrie de refugis de la ciutat i és un projecte molt interessant que s'hauria de fomentar a un nivell general per tot Catalunya, amb la seva corresponent adaptació a cada realitat territorial.

2. Guerra total, avions, refugis i defensa passiva

2.1. Els refugis antiaeris

Els refugis antiaeris són construccions subterrànies que podien ser de molts de tipus segons l'origen: oficial, familiar, veïnal, particular...; podien ser de construcció més o menys acurada segons la data en que es decidia fer-los, ja que com més avançada la guerra, més urgia fer-ne i, conseqüentment, menys condicions oferien; també podien ser d'una forma o una altra segons la seva ubicació i les característiques del subsòl triat; finalment, el pressupost de l'obra i els materials disponibles també marcaven la seva tipologia (Garcia, 2015).

Però, exactament, cal que especifiquem que de refugis n'hi ha de molts tipus, i l'antiaeri és preparat per a aquelles -tantes- persones que volien amagar-se de les bombes que deixaven caure els avions des del cel. Per definició exacta, es tracta d'una construcció adequada i destinada a protegir les persones dels efectes dels bombardeigs aeris, especialment subterrània, de formigó armat, amb accés protegit i proveïda de ventilació artificial i, eventualment, de serveis sanitaris i contra incendis (Gran Enciclopèdia Catalana, 2015).

No obstant, aquestes construccions tenen un antecedent: les trinxeres. Aquestes es tractaven d'uns refugis simples en forma de ziga-zaga, emprades des de la Primera Guerra Mundial i originalment per a protegir els soldats contra el foc dels enemics. Com a alternativa als refugis, i amb una menor necessitat de temps per a construir-les, van ésser també un recurs molt utilitzat en els municipis que van haver de protegir-se de les bombes llançades des del cel.

2.2. Context històric de la Guerra Civil: avions i refugis

Si bé en totes les guerres hi ha hagut armes i morts, cal dir que la Guerra Civil espanyola va ser força pionera en quant a l'atac: van aparèixer els bombardeigs aeris. Aquests es van convertir en una activitat bèl·lica habitual que anticipava els horrors de la Segona Guerra Mundial (1939-1945), en aquest cas entre 1936 i 1939.

Per bé que aquesta tècnica per se no va néixer durant la Guerra Civil, sinó abans, sí que hi va aparèixer per primer cop a la història com la màxima expressió d'una estratègia militar, fet que encetava una nova era en el camp bèl·lic (Garcia, 2013). El bombardeig aeri s'havia utilitzat anteriorment en guerres colonials i durant la 1ª Guerra Mundial (1914-1918) amb els bombardejos dels dirigibles i bombarders alemanys a París i Londres.

Imatge 1: bombardeigs aeris a Durango (País Basc), del 31/03/1937

Els bombardejos aeris des dels nombrosos models d'avió i avioneta dels exèrcits combatents els acostava a qualsevol punt de la geografia a l'hora de destruir, tot i la distància del front. També contribuïa a que les persones que morien en el territori bèl·lic fossin de qualsevol condició: combatents, civils, infants, gent gran, homes, dones. Partíciips o no de la guerra, les bombes no diferenciaven els uns dels altres. Aquesta novetat, com ja s'ha dit anteriorment, s'anomenava "guerra total" i va fer que s'obris un nou capítol a la història bèl·lica mundial (Garcia, 2015).

En aquesta tessitura històrica, cal també destacar que prèviament, l'any 1935, es va descobrir a la Gran Bretanya un instrument molt important que permetia la localització exacta dels aparells en una pantalla catòdica: el radar. Tanmateix, aquest no es va usar perquè no havien transcendit, ni formaven part de la investigació militar (Pujadó, 2008). Així doncs, fins minuts abans de l'atac, quan les „ales negres“ eren audibles, no es podia detectar cap atac aeri. Això feia que la localització dels punts a bombardejar fos tant difícil pels pilots que sovint s'equivocaven.

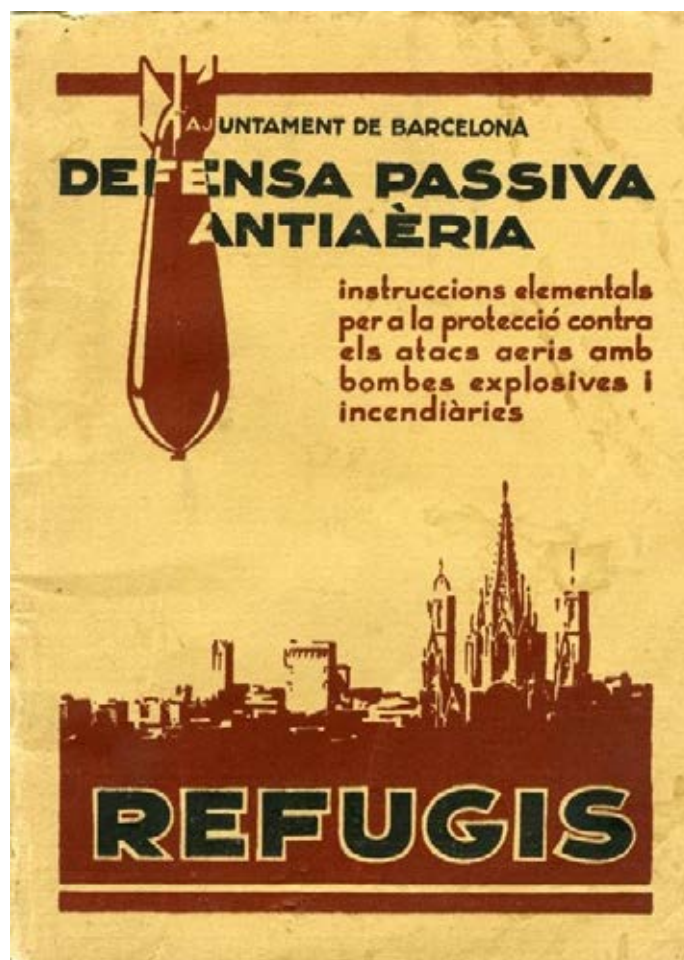
El conflicte nacional entre republicans i franquistes va durar des de 1936 fins a 1939, començant pel 17/18 de juliol del primer any, quan es va iniciar la rebel·lió militar des del Protectorat del Marroc. Tanmateix, en aquell moment l'aviació militar espanyola era reduïda, antiquada i obsoleta. En definitiva, un cop d'estat que va triomfar en alguns indrets mentre que en altres va ser un autèntic fracàs. A partir d'aquí es van començar a dibuixar els dos bàndols de dues espanyes, amb l'especial superioritat numèrica del bàndol governamental, i un també mal ús dels aparells disponibles en els dies més importants.

A Catalunya, ja hi va haver un bombardeig a la badia de Roses, concretament el dia 30 d'octubre de 1936, per part del *Canarias*, un vaixell de guerra. Aquesta agressió imprevista va accentuar el perill a Catalunya. Cal destacar que aquest bombardeig va ser el primer fet des de l'aire a Catalunya, i va fer reaccionar a les Juntes de Defensa Passiva: es va fer palesa la necessitat de construir refugis immediatament per tot el territori català (Clarà, 1986). La Generalitat, en aquells moments, havia dissolt l'actuació dels comitès antifeixistes, tot i que la *CNT-FAI* va mantenir parcel·les de poder en el camp de l'ordre públic i la defensa fins als esdeveniments de maig de 1937.

Però si analitzem casos de fora de Catalunya, ens trobem amb un dels bombardejos més destacables i sanguinaris coneguts, dels avions nazis el 26 d'abril de 1937 a Gernika -i anteriorment, el 31 de març, a Durango-. Parlem d'avions descarregant bombes contínuament sobre la població basca: tres Savoia SA-79, tres Heinkel He-111 de l'Aviació Legionaria italiana i 18 Junker Ju-52 de la Legió Condor al mateix temps, a més de cinc caces italians i 16 alemanys de diferents models. Les bombes llançades eren de tipus incendiàries i explosives antipersones d'entre 50 i 250 kilograms i van matar entre 250 i 300 persones, ferint-ne moltes més, enderrocant murs, destrossant teulades, i incendiant cases. 271 edificis destruïts, tres quartes parts de Gernika, gràcies als acords entre Franco, Mussolini i Hitler com a "assaig" per a la Segona Guerra Mundial (1939-1945).

És necessari insistir en el concepte d'atac a la població civil, més enllà dels „assajos“ de les dictadures espanyola, italiana i alemanya. El 18 de juliol de 1936, el bàndol republicà va bombardejar per primer cop la població civil al barri moro i la mesquita de Tetuan (Marroc), cosa que va comportar quinze morts i més de quaranta ferits. El dia 22 del mateix mes i any, dos avions franquistes van bombardejar la població d'Otxandio (Biscaia), causant 57 víctimes (la majoria dones i nens) en plena festa major de la població. Tanmateix, els casos més coneguts i destacats són els de Durango, amb prop de 200 víctimes, i de Gernika. Aquesta resposta és basada en les Juntes de Defensa Passiva, creades per a la construcció d'aquesta protecció inspirada en part en els búnquers.

Per descobrir la història dels refugis antiaeris, hem de fixar-nos en diversos casos europeus. Si reculem uns anys, el maig de 1924, es va crear al Regne Unit l'“Air Raid Precautions Committee”, comitè de precaucions d'atacs aeris, una evolució dels refugis subterranis ja creats per a la protecció dels atacs amb gas. Més endavant, l'any 1936, es va crear el Ministeri d'Interior britànic va realitzar un comitè tècnic, per precaucions contra atac aeri, que va acabar implementant una recerca del mateix Ministeri sobre precaucions estructurals, el gener de l'any 1939. El mateix any que va acabar la Guerra Civil Espanyola, i que ja es van començar a realitzar els primers bombardejos aeris d'una manera ben estratègica, com el cas de Gernika. Aquest país és l'exemple més clar d'organització des de dalt per a la construcció dels refugis (Pujadó, 2006).

Imatge 2: portada d'un llibret d'instruccions repartit pel consistori barceloní

A Espanya, en canvi, un cop hi van haver els bombardejos a Barcelona destacant 1937 i 1938, es van començar a utilitzar túnels subterranis, mentre al mateix temps un comitè de defensa civil català, la Junta de Defensa Passiva, que va proporcionar assistència tècnica i de planificació. Amb això es van començar a construir centenars de refugis, dels quals se'n conserven ben pocs. Concretament, destaquen els de la *Plaça del Diamant* i el 307, part del

Museu d'Història de Barcelona. També podem trobar refugis antiaeris a Madrid, Guadalajara, Alcalá de Henares, Santander, Jaén i Cartagena.

Els refugis antiaeris són sovint confosos amb els búnquers, ja que aquests segons són fortificacions militars designades a protegir persones o materials valuosos de bombes o altres tipus d'atacs.

Els refugis antiaeris, però, són molt més que elements de salvaguarda humana, més que construccions més o menys elaborades per evitar bombes. Són, sens dubte, punts que romanen en la memòria de tots aquells indrets que els acullen, en la memòria dels que hi van passar tantes hores, intentant evadir-se de la crua realitat que tenien literalment a sobre (Puig, Pujol i Bagué, 2014).

2.3. Els refugis antiaeris i la seva realitat territorial

Més enllà de la definició de l'Enciclopèdia Catalana (vegeu secció 2.1.), hem de certificar com aquests refugis no van ser els primers construïts i devem el seu origen a la semblança amb els búnquers. Aquests van ésser utilitzats ja des de la Primera Guerra Mundial, a més d'ésser habilitats, segons les circumstàncies, per a aguantar atacs nuclears. Fora d'esdeveniments bèl·lics, els búnquers són utilitzats també per a protegir-se de successos meteorològics com els huracans. De la mateixa manera que els refugis, servien també de reserves d'armament i aliments, però també de centres de comandament i control. Ara bé, la versió més primitiva d'aquests elements de protecció són les trinxeres, les conegudes i ja citades excavacions llargues i generalment estretes, recordem que amb la terra extreta usada com a parapet, per a protegir els soldats contra el foc dels enemics. A més, van servir per aturar moltes ofensives. La seva popularitat es va fer palesa a la Primera Guerra Mundial (1914-1918), tot i que ja des de molt abans havien estat utilitzades com a fortificació.

2.3.1. Els refugis a Espanya i Catalunya

A Espanya i Catalunya tenim un ample coneixement dels refugis antiaeris construïts des de la Segona República, segons el cens de 1930. Tal i com manifesta Pujadó (2006, p. 27), cal tenir en compte com es comptaven les capacitats dels refugis, destacant l'aplicació de les ràtios en diferents zones i la que es determinava com a desitjable: la més recomanable era de 3 persones per metre quadrat, també utilitzada a Alemanya durant la

Segona Guerra Mundial. En casos de ciutats amb metro o qualsevol altre tipus de túnel, s'hi havia de sumar aquesta facilitat per habilitar aquests espais com a refugis, molt apreciats.

Una altra realitat a tenir en compte és el flux de població que fugia a raó de l'avanç de les tropes franquistes i podia comprometre estadístiques de municipis arribant a ocupar una part dels refugis adaptats per la seva població. Serrallonga (2010) estableix que al voltant d'un milió de persones es trobaven refugiades o desplaçades a Catalunya el gener de 1939, una quantitat significativa (suposava gairebé un 30% de la població catalana segons el cens de 1936, de 2.918.901 persones). Fora de Catalunya, la zona de Llevant és on hi va haver un esforç constructiu més destacable, responent als bombardejos intensos dels avions italians i alemanys des de les bases a Mallorca: Alacant i València sumen 226 refugis. Altres ciutats espanyoles destacades són Albacete, Almeria, Cuenca, Guadalajara, Jaén, Madrid sumant-hi les localitats de la seva província i Múrcia. La capital espanyola va rebre 17 milions de pessetes.

A Catalunya consten 2.085 refugis, dels quals 1.365 van ser construïts a Barcelona. En termes econòmics, la ciutat comtal va rebre 12 milions de pessetes. Aquest nombre de refugis representa que un 17'7% dels municipis en tenien. A la província de Girona (incloent les meitats orientals de la Cerdanya i Osona) es concentraven 172 refugis, un 8,25% dels refugis de tot el país. A la ciutat de Girona consten 6 refugis construïts. Barcelona, Tarragona i Reus van construir un 74% dels refugis². Ens trobem, així doncs, amb una realitat molt reduïda de refugis a la província.

Cal destacar com Catalunya va ser un territori especialment bombardejat, destacant l'obvi motiu geogràfic i el posterior confirmatiu dur càstig a la cultura i, més concretament, llengua catalanes.

² Dades provinents d'una recerca en base a una enquesta que van respondre un 68'6% dels municipis de Catalunya. 167 d'ells afirmen que s'hi van construir refugis durant la Guerra Civil. Aquest estudi es recull a *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble* (Pujadó, 2006), en base a una resolució del Parlament de Catalunya, el Departament de Governació i Relacions Institucionals, Iniciativa 290-00681/06 Legislatura VI, decisió presa l'any 2001.

2.3.2. Barcelona: un clar cas de bombardejos pioner en la organització per construir refugis

El juliol de 1936, Espanya tenia una gran desorganització en defensa passiva antiaèria, sense ni tan sols un reglament per a la construcció de refugis³. Es va haver de recórrer a normes d'altres països europeus com França o estudis alemanys, belgues o suïssos. L'agost de 1936 es va crear la Comissió d'Urbanització i Obres (CUO), i dins d'aquesta, el Servei de Defensa Passiva Antiaèria (SDPA). El 19 de novembre, es va proposar a l'ajuntament de la ciutat comtal la creació de la Junta de Defensa de Barcelona, però l'alcalde Carles Pi Sunyer i el conseller Manuel Muñoz ho van desestimar. Més endavant, es van començar a assajar avisos a la població de bombardeig imminent, i hi va haver una difusió a través de tots els mitjans de comunicació i actes diversos.

Començà també la construcció de refugis, i les quantitats assignades a la CUO eren cada cop més altes i difícils d'assumir per un consistori. El Front Popular, coalició de partits amb ideologia republicana, guanyadora de les eleccions, volia que els refugis construïts amb impostos pagats pels ciutadans, fossin utilitzats pel bé comú (pensats com a clavegueram, banys públics, pàrquings, biblioteques, etc.). La gran necessitat de construcció de refugis a la capital catalana va fer que altres ciutats més petites haguessin d'esperar més temps del desitjat, especialment degut a la mà d'obra i recursos requerits, gestionats principalment per les Juntes de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC).

2.4. Les Juntes de Defensa Passiva

Les Juntes de Defensa Passiva (JDP) neixen com a resposta a l'amenaça aèria: una sèrie de mesures adoptades per detectar, prevenir i salvar els ciutadans davant una amenaça aèria. A aquesta amenaça, no podem oblidar sumar-li l'amenaça d'atac marítim. Catalunya tenia aquest altre punt dèbil: un litoral que marcava gran part del territori. A les Illes Balears, però, especialment Mallorca, també hi havia una gran amenaça: la illa també es va declarar rebel, i s'hi van acumular importants flotes d'avions, especialment italians, que sovint „visitaven“ territori català.

Amb aquest escenari, i la prioritat que representava el territori català, es va fer palesa la necessitat de tenir una defensa passiva que, com es pot endevinar, va començar a

³ *Defensa passiva antiaèria: refugis. Instruccions elementals per a la protecció contra els atacs aeris amb bombes explosives i incendiàries.* Ajuntament de Barcelona, maig del 1937

organitzar-se i preparar-se a Barcelona. El punt de partida s'entén en l'article de premsa en el qual la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya, de setembre de 1936⁴. Mesos més tard, es va procedir a construir centenars de refugis, a iniciativa popular. La consolidació es va traduir en la creació del Servei de Defensa Passiva Antiaèria (SDPA), dependent de la Regidoria d'Urbanització i Obres de l'Ajuntament de Barcelona. A més de la construcció de refugis i la recomanació i divulgació d'informació per prevenció i protecció dels bombardeigs, es va procedir a la distribució de sirenes d'alarma, i assessorament i regulació de les iniciatives veïnals per a la construcció de refugis antiaeris.

El juny de 1937, després que la Generalitat perdés les competències de Defensa, la Generalitat catalana va anunciar la creació de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC). Aquest organisme es feia càrrec de la protecció civil i defensa passiva de la població civil catalana davant d'un atac. Per entendre-la més, podem recórrer a les seves tres seccions: Plans i obres, Sanitat i serveis Z (contra la guerra química) i Secció de senyals i alarmes. En el cas concret dels refugis, en tenia un programa que en supervisava i en realitzava el seguiment de les obres, tot facilitant subvencions i negociant ajuts econòmics, a més de gestionar l'adquisició d'alarmes o crear cursos de formació per al personal voluntari de les brigades de salvament, entre d'altres tasques.

2.4.1. Les JDP a Girona

El mes de novembre de 1937 es fundà la JDP de Girona, tot i que des de desembre de l'any anterior ja es duïen a terme tasques de la Junta des de la Conselleria Municipal de Defensa, com la publicació de bans amb un seguit d'instruccions i disposicions per tal de donar a conèixer a la població què calia fer en cas de bombardeig aeri.

A partir de la creació de la JDP, es van projectar diversos refugis col·lectius que es van començar a construir i habilitar el primer terç de l'any 1938. Aquests van representar mig milió de pessetes aportats per la Generalitat a través de la JDPC i del Pressupost Extraordinari de 750.000 pessetes, previstos a ingressar a través d'arbitris especials (taxes fixes sobre indústries, impostos sobre sous i segells sobre consumicions).

⁴ Los servicios de la defensa pasiva antiaérea. Instrucciones para el caso de bombardeo. *La Vanguardia*, 12/02/1937, p. 2.

2.4.2. La Junta Local de Defensa Passiva de Figueres

La Junta Local de Defensa Passiva (JLDP) es va constituir a Figueres el mes d'agost de 1937. Els seus integrants foren: el conseller de Governació Narciso Ubanell Trayter, delegat de l'alcalde; capità de milícies José Gómez Brufal, comandant militar de Figueres; Enrique Bicardí Armengol, comissari d'Ordre Públic de Figueres; l'aparellador municipal Jaime Viñas Forch, en representació de l'arquitecte; Juan Pagés Ferran, metge municipal; Juan Coma Vidal, representant de la UGT; Antonio Orts Elie, representant de la CNT; i el secretari José Tarragó Condomines.

La JDP de Figueres, va prendre com a primera mesura d'urgència la construcció de trinxeres per a la població en cas de bombardeig. Hi van haver cinc refugis d'aquest tipus dispersos en solars no identificats: Horta de la Raguer, Solar de l'Erato, Solar de Castellví, Horta de Ferran i Horta Macau. A principis d'octubre es va anunciar l'inici de les obres. Es destaca a l'*Empordà Federal*, a *Refugis*, que „una de les poques vegades que tothom s'ha posat d'acord a Figueres és respecte a la necessitat de construir refugis“, mentre que no es posaven tant d'acord en els detalls, concretament en el nombre de refugis, les dimensions, el tipus i les ubicacions. Els primers cinc refugis construïts que hem citat abans, van ser acabats el mes de desembre de 1937, en forma de ziga-zaga, i van tenir un cost total de 41.000 pessetes. La seva capacitat total era de 1.292 persones. No obstant, també es treballava en alguns refugis subterranis, a l'espera de la concessió d'algun tipus de subvenció de la JDP de Catalunya per iniciar-se la construcció.

Figueres, però, no va ser una excepció en la manca de recursos. L'Ajuntament i la JDP van haver d'actuar més intensament. Una mesura important va ser apagar l'enllumenat públic durant la nit, fins a principis de 1938, quan es van instal·lar bombetes pintades de blau. Altres problemes com la manca de combustible i sacs terrers van fer que l'ajuntament demanés a diverses entitats que se'ls facilitessin nombrosos recursos. Concretament, la manca de combustible va comprometre molt seriosament la construcció de refugis (fent-la gairebé aturar) i l'octubre de 1938 es van arribar a fer servir tres cavalls per a transportar materials per obres municipals i per al servei fúnebre.

Gràcies a les indicacions de la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya, la JLDP de Figueres va fer diversos refugis, amb el també arquitecte municipal de Girona, Ricard Giralt Casadesús, qui en va dibuixar els plànols. Públics, particulars, de dimensions més grans o més reduïdes, per a cases i per a empreses, eren tots molt variats. Recordem que se'n van arribar a construir 15 de públics.

2.5. Els bombardejos i refugis antiaeris a la província de Girona⁵

„Si algun ciutadà, a Girona, perquè fins ara no havien arribat fins a nosaltres els grans estralls de la guerra, s'hagués pogut fer alguna il·lusió sobre els veritables propòsits i intencions dels militars facciosos i de llurs aliats, els italians de Mussolini i els alemanys de Hitler, envers la nostra pàtria, és de creure que a hores d'ara aquesta candorosa il·lusió s'haurà esvaït completament davant el criminal bombardeig d'ahir“⁶

QUADRE I

Bombardeigs efectuats contra les comarques gironines (1936-1939)

1936

30 d'octubre: Roses (per mar)
17 de novembre: Palamós (per mar)
16 de desembre: Colera, Portbou
20 de desembre: Colera (per mar)

1937

8 de gener: Colera (per mar)
15 de febrer: Portbou
18 de febrer: Colera
6 de març: Palamós
27 de març: L'Escala, Bordils
4 d'abril: Blanes
5 d'abril: Cetrà
9 d'abril: Portbou
24 d'abril: Colera, Portbou
16 d'abril: Colera, Llançà
10 de maig: Portbou, Llançà
22 de maig: Colera, Portbou
7 de juny: Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Tossa de mar, Blanes (per mar)
8 de juny: Palamós (per mar)
24 de juny: Palamós (per mar)
30 de juny: Sarrià de Ter
13 d'agost: Sant Feliu de Guíxols
24 d'agost: Roses
16 de setembre: Portbou
2 de novembre: Palamós
5 de novembre: Sant Feliu de Guíxols
6 de novembre: Sant Feliu de Guíxols
11 de novembre: Palamós
28 de desembre: Portbou, Colera, el Port de la Selva (per mar)

1938

20 de gener: Figueres
22 de gener: Sant Feliu de Guíxols
23 de gener: Figueres, Puigcerdà
3 de febrer: Figueres
7 de febrer: Figueres, Roses
18 de febrer: Sant Feliu de Guíxols (per mar)
24 de febrer: Palamós, Sant Feliu de Guíxols
25 de febrer: Sant Feliu de Guíxols
27 de febrer: Palamós
28 de febrer: Sant Feliu de Guíxols
14 d'abril: Cetrà
20 d'abril: Girona
8 de juny: Figueres
29 de juny: Blanes
5 de juliol: Blanes
7 de juliol: Figueres
24 de juliol: Sant Feliu de Guíxols
8 d'agost: Palamós
17 d'agost: Roses

Per bé que era allunyada dels fronts de guerra, Girona conegué l'impacte i el pànic dels bombardeigs des del 1937.

18 d'agost: Blanes
22 d'agost: Blanes
1 de setembre: Palamós
2 de setembre: Sant Feliu de Guíxols
13 de setembre: Palamós
5 d'octubre: Palamós
14 d'octubre: Figueres
20 d'octubre: Cassà de la Selva
21 d'octubre: Blanes
3 de novembre: el Port de la Selva
5 de novembre: Sant Feliu de Guíxols, Cetrà
7 de novembre: Banyoles
26 de novembre: Sant Feliu de Guíxols, Palamós
2 de desembre: Sant Joan de les Abadesses
3 de desembre: Blanes

1939
15 de gener: Palamós
25 de gener: Palamós
27 de gener: Figueres, Vilajuïga, el Port de la Selva, Girona
28 de gener: Palamós, Cassà de la Selva, Girona
29 de gener: Girona
31 de gener: Maçanet de la Selva, Sils
1 de febrer: Girona
2 de febrer: Sant Feliu de Guíxols
4 de febrer: Vilajuïga
6 de febrer: Figueres, Roses, el Port de la Selva, Olot
7 de febrer: Figueres, Roses, el Port de la Selva
8 de febrer: Roses, el Port de la Selva

Imatge 3: bombardeigs aeris sobre la província de Girona durant la Guerra Civil

⁵ Clarà, J. (1983). Girona sota les bombes (1936-1939). *Revista de Girona*, 105, 331-344.

⁶ *L'Autonomista*, 1/07/1937, p. 1

A Sarrià de Ter, el juny de 1937 hi va caure la bomba més propera a Girona, que va posar en seriosa alerta la capital de província, i va causar 5 morts (Llibre d'actes de la població, 1935-1937). De fet, va ser un bombardeig que havia de descarregar-se sobre el municipi de Celrà (també hi van caure bombes, però en camps sense causar cap dany). En concret, va caure una dotzena de bombes de 100 kg cadascuna, lluny de les línies de combat. Altres bombes van caure a prop dels Salesians, Palau-Sacosta i Flaçà.

Tot i ser capital de província, Girona no va ser la ciutat més castigada per les bombes (Clarà, 1983). Cal destacar com Figueres, Palamós i Sant Feliu de Guíxols van ésser més castigades.

Els refugis, per defecte, com a la resta de Catalunya, es construïen sota fàbriques, esglésies, edificis amb soterrani, etc. Òbviament exigien un sistema de ventilació i unes parets suficientment resistents a l'impacte de les bombes.

Pel que fa a les víctimes a la província, la comarca que més mortaldat com a conseqüència de l'aviació enemiga és l'Alt Empordà (340 morts), just per darrere de la més castigada: el Barcelonès (2.606 morts). Aquesta xifra es pot comprendre si tenim en compte que a Figueres hi passaven diàriament 50.000 refugiats durant els darrers dies de gener i primers de febrer de 1939, mentre l'aviació enemiga deixava caure les seves bombes damunt seu.

2.5.1. Els bombardejos i refugis antiaeris a Girona ciutat

El primer bombardeig sobre Girona va tenir lloc el 20 d'abril de 1938. Previ a aquest primer atac, sis dies abans, un intent d'atac als aeròdroms van ser explicats en un comunicat de guerra poc explícit: es van anunciar les ciutats bombardejades del dia, i les tres víctimes (Pericot i Prat, 2012). En el primer bombardeig a la ciutat va causar diversos ferits per metralla i 11 morts.

Entre gener i febrer de 1939 es van intensificar les agressions contra la població de Girona, coincidint amb la fi de la guerra i l'arribada del bàndol franquista. Es calculen almenys unes 25 víctimes mortals repartides en 3 bombardejos destacats. Tanmateix, si sumem les víctimes de tots els bombardejos registrats, en trobem entre 40 i 50. Els ferits s'estima que foren el doble.

En definitiva, les cinc zones castigades per les bombes, a la ciutat de Girona van ser: el carrer del Carme i els del voltant; la zona compresa entre la carretera de Barcelona, el carrer de la Rutlla, Palau i el carrer de Lorenzana; la carretera de Santa Eugènia; un sector del Mercadal; un sector del barri antic entre el carrer de Mercaders i la catedral. Tanmateix, una casa derruïda a la Força, i la catedral també van sofrir desperfectes que van haver de ser reparats.

El 3 d'agost de 1937, la Junta de Defensa Passiva va fer públiques unes nocions generals sobre la construcció de refugis, i el dia 29 del mateix mes es va cridar a reforçar la construcció de refugis particulars en cada casa.

A Girona s'hi van construir 4 refugis col·lectius l'any 1938, i no es van poder construir abans ja que ciutats més grans requerien més urgentment i en més quantitat refugis més grans. L'exemple més clar, sens dubte, fou Barcelona, que va acollir un 67% dels refugis de tot Catalunya. A més dels refugis, sota les voltes de nombrosos punts de la ciutat, com les de la Rambla, s'hi van habilitar barricades. Consistien en l'aixecament de „parets“ parcials de sacs de sorra, al llarg de totes les voltes, deixant obertures laterals per l'accés a les persones que s'hi haguessin de refugiar en cas d'avís d'atac. De barricades, n'hi havia 7 en total, mentre que de trinxeres n'hi van haver fins a 22. La capacitat teòrica total dels elements de defensa passiva gironins era d'aproximadament 6.500 persones. En aquells anys, la ciutat era habitada per unes 30.000 persones.

Tal i com detalla Pujadó (2006, 2008 i 2009) en diverses obres els refugis col·lectius de Girona són:

- Refugi [Jardí de la Infància](#): situat sota els Jardins de la Infància, molt proper a Plaça Catalunya.
- Refugi de [les Bernardes](#): situat sota l'actual Centre d'Atenció Primària del carrer Santa Clara.
- Refugi de [la plaça del Carril](#): sota l'actual estació de trens.
- Refugi del [Grup Escolar Carles Marx](#): on hi ha actualment l'escola la Salle. Era un refugi de tipus trinxera, a diferència dels tres anteriors, de tipus cel·lular.

La lentitud en l'edificació de refugis públics, recordem com es va deure a les grans dificultats pressupostàries (Garcia, 2015). No es va començar a construir el refugi de les Bernardes fins l'octubre de 1937. Es van aprovar més pressupostos extraordinaris per nodrir les despeses de la defensa passiva amb l'establiment d'uns arbitris: taxa especial que

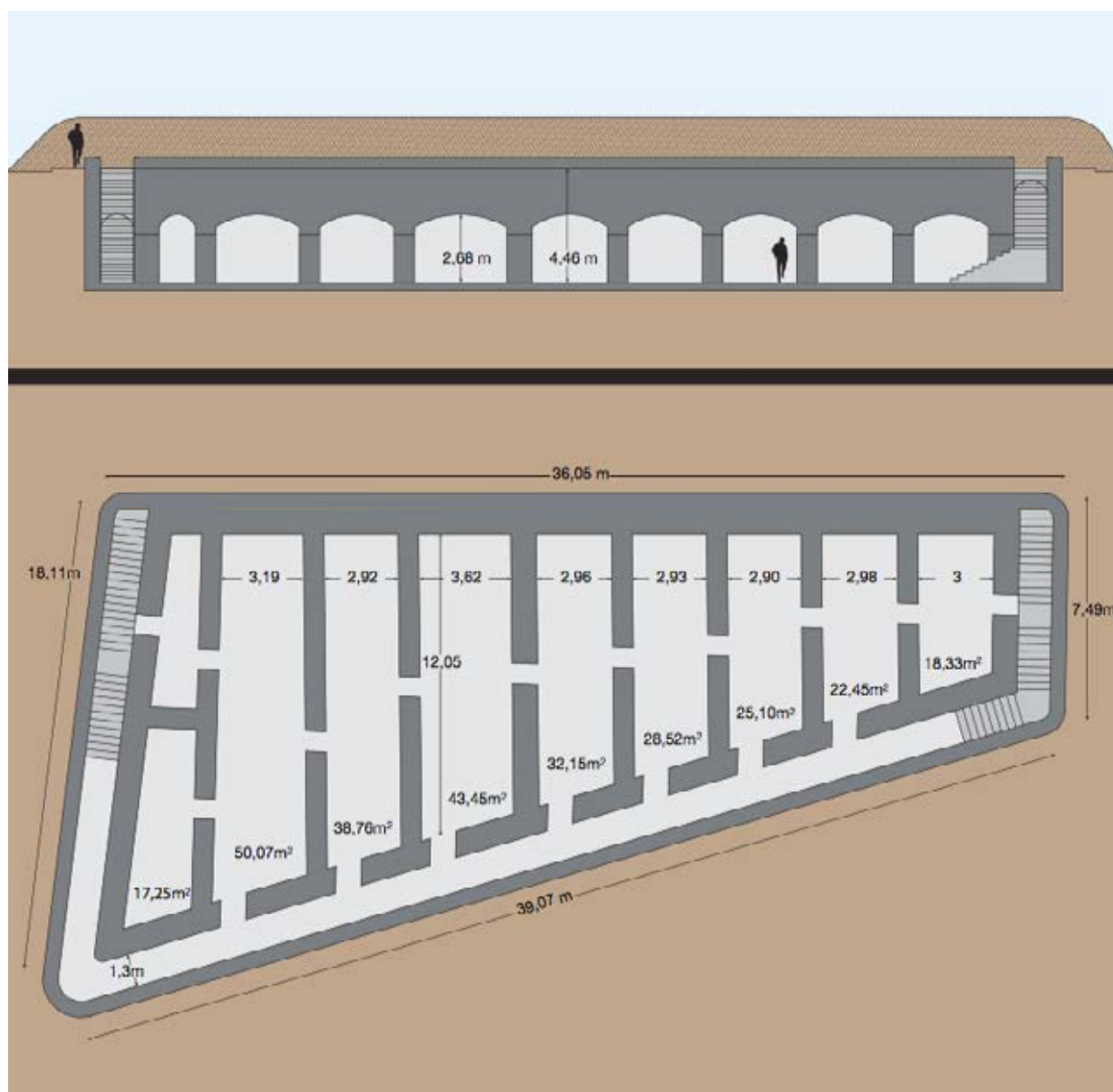
gravés empreses industrials, col·lectivitzacions, cooperatives, comerciants, etc.; impost sobre rendes de treball; impost sobre consumacions de tota mena en cafès, bars i establiments semblants; impost sobre les entrades a tota classe d'espectacles públics, i imposicions especials de naturalesa repressiva. En concret, els refugis de les Bernardes i Jardí de la Infància van comportar 70.000 pessetes en aquest primer pressupost. Aquestes mesures de fet s'assemblen a les de la resta de JDPL, tot i que amb la seva respectiva gestió segons cada realitat local.

Imatge 4: refugi privat amb obertura posterior als bombardejos situada a la pujada de Sant Feliu

A més dels refugis públics col·lectius i les proteccions que hem citat (vegeu també apartat 1.4.), alguns gironins i també ciutadans d'altres municipis, van construir-se refugis privats. Això permet augmentar la capacitat de defensa passiva de caràcter públic. No obstant, no existeixen xifres que permetin donar un nombre total de capacitat total de protecció antiaèria. Vegeu l'exemple a la imatge 4, que té una obertura posterior als bombardejos amb una reixa, a la muralla a la pujada de Sant Feliu.

2.5.2. El refugi Jardí de la Infància

Imatge 5: plànol de dimensions del refugi Jardí de la Infància de Girona

El febrer de 1938 es va començar a construir aquest refugi gironí, però quan van començar a caure les primeres bombes, el mes d'abril del mateix any, encara no es va poder utilitzar perquè la construcció no estava acabada.

Tant aquest refugi com el de les Bernardes van ser obra de l'arquitecte, llavors municipal, Ricard Giralt Casadesús. El refugi és de tipus cel·lular, de forma vagament ovalada, dividit en cèl·lules independents comunicades entre sí per diversos accessos i un passadís perpendicular que permet també l'entrada al refugi i a cada cèl·lula. Cada una d'aquestes té una amplada al voltant de 3 metres, i la seva llargada va reduint-se a cada

cèl·lula, passant dels 50'07 m² de la primera, als 18'33 m² de la segona. La llargada total del passadís principal és de 39'07 m, i l'amplada màxima, en el primer passadís on hi ha les escales d'entrada, és de 18'11 m (vegeu imatge 5 per la resta de detalls i mesures).

El refugi està construït a base de formigó armat i sorra. La seva resistència arribava a bombes de fins a 100 kg, les més llançades pels avions juntament amb les de 50 kg. Tanmateix, existien bombes de 200 i fins a 500 kg.

El refugi ocupa sota terra quasi el mateix espai físic que el jardí de la superfície. En total suma 584'67 m², 357'86 dels quals eren útils (passadís i escales inclosos) i permetien donar protecció a més de 600 persones. A més, un túmul de terra de forma vagament piramidal d'uns dos metres d'alçada es va construir per a més seguretat en cas d'impacte directe.

Al refugi no hi va caure mai cap bomba, i actualment segueix essent situat sota un parc per nens -que només va deixar de ser-ho durant la guerra.

2.5.3. Els bombardejos a Figueres: „la Gernika catalana“

Els habitants de Figueres van créixer més enllà dels seus 15.000 habitants, amb refugiats de pràcticament tota Espanya, ja des de 1936. L'any 1938 van haver-hi set bombardejos en sis dies diferents, i l'aeròdrom militar per se va ser atacat dues ocasions, per part de la Legión Condor i l'Aviazione Legionaria. El 23 de gener va ésser el primer gran bombardeig, que va afectar la zona del Parc Bosc i el Passeig Nou, tot i que l'objectiu original era l'estació. Aquell dia hi van haver dos atacs que van 16 vides i van deixar 27 ferits. Els altres atacs van succeir: entre la carretera de Girona i carrer Ample (3 de febrer, 13 morts i 38 ferits); des de la plaça de l'Estació fins a les afores de Figueres (7 de febrer, 13 morts i 21 ferits); i des de l'estació fins a l'actual Pujada del Castell, passant per l'antic hospital del carrer Nou (8 de juny, 38 morts i 40 ferits).

Més endavant, a finals de gener de 1939, una enorme marea humana arribava a la capital alt-empordanesa, fugint del ràpid avenç de l'enemic. Això va fer que la ciutat quedés col·lapsada i s'embogís: desplaçats, refugiats, derrotats i exiliats feien que ni les vaqueries poguessin passar pel carrer de la Jonquera (Martínez, 2014 i Díaz Capmany, 2000). Figueres va quedar molt abandonada, faltada de recursos, i pràcticament saquejada. Tal i com s'ha quantificat per nombroses fonts, es calcula que van passar per Figueres al voltant de 500.000 persones. Figueres va caure el 8 de febrer de 1939, quan ja

era una ciutat deserta, i tot aquell cúmul de persones que fugien cap a un futur encara més incert, intentava arribar i creuar la frontera amb França. Aquells darrers dies de la guerra, l'Empordà va ser un territori molt bombardejat, especialment per les aviacions italiana i franquista. El 10 de febrer, els nacionals van arribar a Portbou i va acabar la guerra a l'Empordà.

Imatge 6: Un dels bombardeigs a Figueres durant la Guerra Civil

Abans que s'acabés la guerra, l'any 1939, Figueres va patir entre 16 i 17 bombardejos, destacant també 3 atacs aeris del camp d'aviació militar de Figueres. També va ser un moment en què els objectius ferroviaris, d'aeroports i de ponts van ser durament castigats. La Legió Còndor va ser l'encarregada de bombardejar l'aeròdrom de Figueres. No obstant, la darrera explosió de Figueres va ésser el Castell de Sant Ferran, el mateix 8 de febrer de 1939, coincidint amb l'entrada del bàndol franquista. Segons el testimoni de Mercè Canela, refugiada al carrer Col·legi, l'explosió del Castell va portar a una pluja de rocs. Parlem de roques disparades en un radi superior a un quilòmetre. Part d'aquesta gran explosió es va deure a la col·locació per part republicana de càrregues explosives dins els magatzems i cavallerisses, les quals contenien explosius i material divers, segons el pla de demolicions i voladures establert.

En definitiva, s'han identificat 291 víctimes dels bombardeigs aeris durant la Guerra Civil a Figueres, tot i que el nombre de morts podria acostar-se als 400 (Pujol, 2014). Aquesta xifra converteix a la ciutat de Figueres en la segona ciutat amb més morts per bombardeigs de Catalunya, entre Barcelona (2.428 morts) i Granollers (239 morts).

2.5.4. Els refugis antiaeris a Figueres

Com es diu en el llibre *La Guerra Civil a Figueres* (Josep M. Bernils i Mach), a Figueres hi va haver diversos refugis. En primer lloc, a l'Estació, els ferroviaris en fan un prop del moll de càrrega mitjançant unes trinxeres amb raïls d'acer al cim. També es van aprofitar algun marge de terreny en llocs com la carretera d'Olot, el carrer de Sant Pau i Era d'en Deseia. A la Plaça de l'Estació i a la Plaça de Catalunya es van fer unes galeries i es van cobrir de formigó.

Les condicions, però, en els refugis foren poc bones: la majoria d'ells tenien molta foscor i en ésser subterranis comptaven amb un pam o dos d'aigua, causant en persones reuma, pleures i altres malalties. Altres llocs que van ser adaptats per refugi foren tallers i garatges. Finalment, l'ajuntament va convertir en refugi uns departaments envoltats de gruixudes parets. En total es compten a Figueres 15 refugis, dels quals en destaca el de la Plaça del Gra, que és el protagonista d'aquesta proposta de comunicació. A la comarca alt-empordanesa, segons la recerca que s'ha fet, es van construir fins a 65 refugis antiaeris.

Per accedir als refugis, la ciutat disposà inicialment d'una sirena (tardor de 1937), però més endavant es va arribar a un acord amb diverses fàbriques per fer sonar també les seves xarxes, destacant la Hidroelèctrica de l'Empordà i la Gimbernat. D'altra banda, és important tenir en compte que les sirenes estaven commutades amb l'enllumenat públic i això podia comprometre el seu funcionament. Una vegada es va arribar a fer servir d'alarma els canons antiaeris ubicats al Castell, gràcies a l'acord entre el consistori i la Comandància Militar de Figueres. Una altra mesura de seguretat ciutadana fou la crida de l'alcaldia, sol·licitada per part de la JLDP, a que totes les cases i escales de la ciutat deixessin les portes obertes per a poder arrecerar vianants en cas de bombardeig.

L'abril de 1938 es va crear un Comitè de Padrinatge Perpinyà-Figueres, que permetia enviar aliments, medicaments i roba, a més de l'oferiment d'una sala de l'hospital de Perpinyà amb trenta llits destinats a víctimes de bombardeigs.

Alguns dels refugis destacables a la ciutat són els següents: el refugi de la Plaça del Gra, el refugi de la carretera d'Olot i del Firal dels Burros, el refugi de la plaça de l'Estació, els refugis del carrer Monturiol (refugi de l'edifici dels Telèfons, refugi/soterrani de Mas Roger), el refugi de la plaça Triangular (Erato), el refugi de la Rambla (urinaris), el refugi de la plaça Josep Pla (Teatre Jardí), el refugi dels Jardins d'Enric Morera (Era d'en Deseia), el refugi del carrer Sant Pau (jardí de Damià Martí), el refugi a „La Vinya“/Horta

Raguer, el refugi del carrer Requesens, el refugi d'empresa en el Camp d'en Sala (Rieju) i el refugi d'empresa a la Hidro. El refugi del Carrer Sant Pau, del jardí de Damià Martí ha aportat dues peces arqueològiques, una llauna i una bala, que tenen una gran força històrica i simbòlica, després de 75 anys al terra d'un dels túnels. La bala ha estat identificada, i és de procedència italiana, tot i que no se sap exactament si seria la utilitzada en una metralladora Breda dels Fiat CR 32 (caces italians utilitzats tant per l'Aviazione Legionaria com per l'Aviación Hispana), o en metralladora defensiva dels bombarders italians de l'Aviazione Legionaria, tant balear com continental. Actualment, aquests objectes són propietat de Pilar Chavarria Martí, tot i que nombroses personalitats són els adjudicats per la troballa de la llauna.

A més dels refugis, a Figueres es van fer 6 trinxeres.

2.5.5. El refugi de la Plaça del Gra a Figueres

El refugi de Figueres és sens dubte especial. I això es deu a la seva importància històrica, també tenint en compte com pel 75è aniversari de la fi de la Guerra Civil espanyola (d'aquell no tant llunyà 1 d'abril) i la memòria històrica que ha començat a impulsar un organisme de la Generalitat de Catalunya, el Memorial Democràtic. Cal destacar que aquest és una institució pública que té per missió la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya (1931-1980), en concret la Segona República, la Generalitat republicana, la Guerra Civil i les víctimes per motius ideològics, de consciència, religiosos o socials, així com la repressió a persones i col·lectius per part de la dictadura franquista —incloent-hi la llengua i la cultura catalanes—, l'exili i la deportació. La conseqüència és aquesta manera de capitanejar la memòria històrica envers altres comunitats autònomes espanyoles.

Estem parlant, concretament, del refugi antiaeri de Figueres situat a la Plaça del Gra del municipi alt-empordanès, ben proper a la frontera amb França i altres destinacions amb connotacions de turisme negre. El refugi és actualment periòdicament obert a visites guiades que se solen combinar amb la visita de la Guerra Civil, organitzada per l'ajuntament de Figueres i en col·laboració amb el guia Nik Duserm.

Un cop van obrir el refugi l'abril de 2013, hi van trobar tot d'objectes quotidians coberts d'òxid i una densa capa de pols, cassoles, plats, culleres, ampolles buides, una llauna de sardines a mig obrir, flascons de diverses mides, potser de tinta o de medicina i

unes quantes soles de sabata extraviades en alguna corredissa, amb l'empremta esgarriada d'un peu de nen (Eva Vázquez, 2014).

2.5.5.1. Atributs i valors destacables del refugi

“Una de les poques vegades que tothom s’ha posat d’acord a Figueres, és respecte la necessitat de construir refugis [...] Sigui pel que sigui, no tenim refugis encara i tots voldríem tenir-ne. En el que no coincidim és en el lloc d’emplaçament. On cal fer els refugis? Com han de distribuir-se? Mentre uns tècnics creuen que tres o quatre grans refugis són suficients, altres són partidaris de petits refugis gairebé familiars i hi ha qui creu prou salvaguarda la vida dels ciutadans tan sols amb la construcció de trinxeres a diversos indrets...” (testimoni a *Ales negres. Bombes sobre Figueres (1936-1939)*, David Garcia Algilaga, 2013).

El refugi de Figueres és sens dubte especial. I això es deu a la seva importància històrica, també tenint en compte com pel 75è aniversari de la fi de la Guerra Civil espanyola (d’aquell no tant llunyà 1 d’abril) i la memòria històrica que ha començat a impulsar aquell organisme de la Generalitat de Catalunya, el Memorial Democràtic. La conseqüència és aquesta manera de capitanejar la memòria històrica envers altres comunitats autònomes espanyoles.

Estem parlant, concretament, del refugi situat a la Plaça del Gra del municipi alt-empordanès, i és important esmentar evidències com que aquest és ben proper a la frontera amb França i altres destinacions amb connotacions de turisme negre i de memòria. El cas del refugi és ben especial, ja que a més de ser visitable des del mes de maig de 2015 en les visites que organitza la oficina de turisme i l’ajuntament en col·laboració amb el guia Nik Duserm, és, dels 15 coneguts, que segueix millor les directrius proposades per la Junta de Defensa Passiva sobre les mesures arquitectòniques dels refugis. Això cal especificar que es deu a l’evolució de la guerra a la ciutat, ja que els intensos bombardejos, cada cop més concentrats en menys temps, van acabar fent improvisar en la seva construcció, cosa que es va notar en molts refugis de la ciutat. És molt famosa també la explosió d’una bomba aèria que hi va haver en una de les entrades del refugi, que va afectar a una sèrie de persones causant-les-hi la mort. No va ser fins l’any 1943, que es va procedir a buidar el refugi i van aparèixer set cossos en l’interior⁷.

⁷ Testimoni d’Emili Isern Casadevall a: Solé, J. M. i Villarroya, J. (1986). *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.

El refugi és el típic de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, de galeria de mina excavada i revestida amb parets i volta de maons, construït en una plaça, amb dues entrades amb esglaons que baixen uns metres fins a trobar els colzes de 90° que condueixen a la galeria principal. Construït abraçant la cantonada nord-est de la plaça, obrint un accés paral·lel a l'ala nord de la plaça, i un altre a l'ala est, abans hi havia un abeurador molt gran de pedra⁸. De cadascun dels accessos, hi baixaven unes escales, d'aproximadament un metre i mig d'amplada, fins a trobar el nivell del refugi, a uns tres metres sota terra; la forma del refugi aportava, en la galeria principal, una L, creant així dos braços, de 23'5 metres de llargada, 2'20 d'alçada i dos metres d'ample. Hi havia una sala auxiliar al braç nord, per on s'accedia a una segona sala. Al braç est, hi naixia un passadís d'una amplada inferior a un metre, que conduïa fins a l'Asil Vilallonga, tot i que la connexió no va estar oberta perquè sembla que no va ser finalitzat. En total el refugi feia uns 57m² de superfície, amb capacitat per unes 200 persones.

La seva construcció data de 1938, i va servir fins el febrer de 1939. D'altra banda, la part exterior del refugi va ser enderrocada i els seus accessos segellats, tapats i oblidats fins el 2013, quan Figueres el va començar a preparar per a les visites guiades que, repetim, van començar el maig de 2015.

Figueres és anomenada la Gernika catalana, especialment per ser la segona ciutat més bombardejada durant la Guerra Civil després de Barcelona. Aquest element, la seva proximitat amb la frontera francesa i les últimes arribades del govern republicà i el tresor nacional a la fortalesa del Castell de Sant Ferran, fan del municipi un atractiu pel turisme de memòria i la seva difusió. Durant la visita que realitza Nik Duserm, s'hi aporta un suport gràfic en forma de fotografies de la ciutat abans, durant i després dels bombardejos.

El refugi, mitjançant la única opció d'accés amb visites guiades, té un contingut més aviat auster, però sí que ofereix una sensació de demanar una familiarització dels assistents amb les condicions en les que es van trobar els ciutadans figuerencs.

Els valors d'aquest refugi es basen en la memòria històrica, que com bé s'ha estudiat, ha creat aquestes destinacions amb una intenció clarament de recordar episodis durs de la Guerra Civil espanyola al nostre país, però també fer-ho amb el respecte i la tristesa que ajudi a recordar i adoctrinar a la societat per evitar que es tornin a repetir aquests conflictes, tot condemnant el feixisme. Aquesta memòria històrica iniciada a França i

⁸ Testimoni de Josep Fajol i Emili Isern Casadevall a: Garcia, D. (2015). *Ales negres i xampinyons. Bombardeigs i refugis Figueres 1936-1939*. Viladamat: Gorbs.

Alemanya els anys 90, un cop es va reunificar i poc després de la caiguda del mur de Berlín, és cada cop més latent a Catalunya, i el refugi també transmet amb l'addició d'aquest producte la contribució a aquesta positiva tendència.

2.5.5.2. El refugi a les Jornades Europees del Patrimoni 2015

Els propers dies 9, 10, 11 i 12 d'octubre se celebraran unes jornades, d'abast europeu, a Catalunya. El Consell d'Europa s'ha volgut concentrar en el patrimoni industrial. Com a part del patrimoni cultural del nostre país, hi ha una sèrie d'activitats que es realitzaran segons les propostes de cada municipi. L'Oficina de Turisme de Figueres ja ha proposat realitzar el dia 10 de nou una visita guiada de la Guerra Civil amb el refugi antiaeri, ja que aquest és també un actiu important que pot tenir un lloc interessant a la programació, actualment en fase de preparació. A més, també es podrà veure el refugi sol, mitjançant una visita guiada més curta amb una breu explicació sobre aquest.

Aquest exemple serveix com a mostra d'interès de potenciació del refugi per part de la coordinació turística de la ciutat, i podria ser també un indicador pel Memorial Democràtic, a l'hora d'incloure'l com a Espai de Memòria a la XEMDC i la XaRAG, proposta pròpia d'aquesta investigació.

2.5.6. Instruccions en cas de bombardeig aeri a Girona

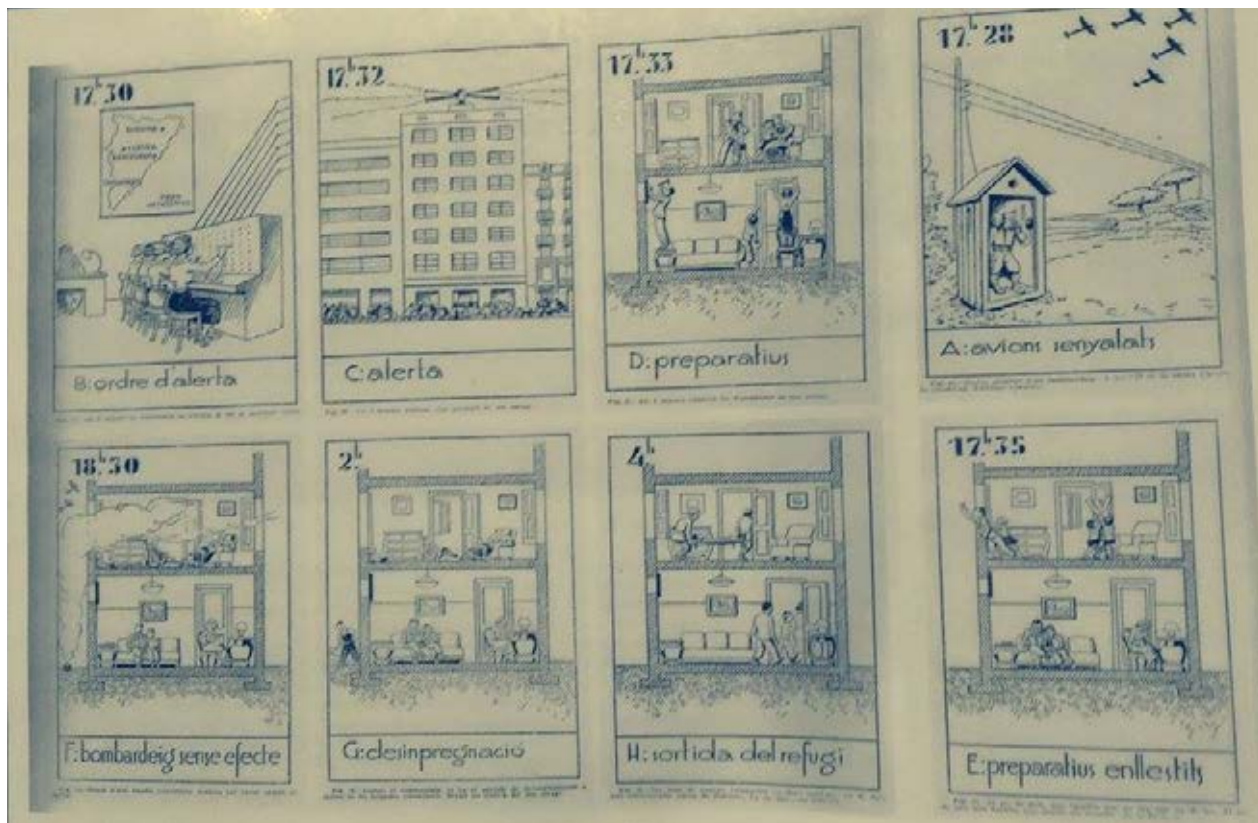
Més enllà de cartells i missatges radiofònics, les instruccions específiques a seguir en cas d'atac aeri, foren les següents, expedides el 19 de desembre de 1936 pel Conseller de Defensa Expedit Duran, del Consell Municipal gironí:

1. **Senyal d'alerta:** avís de potents sirenes i anunci de la ràdio local durant tres minuts. En cas d'atac de nit, tots els cotxes faran sonar els clàxons al mateix temps i els serenos i vigilants tocaran xiulets.
2. **Cas d'atac nocturn:** les fàbriques apagaran totes les llums, les cases particulars i establiments públics tancaran les portes i finestres. S'apagarà l'enllumenat del carrer. En totes les escales s'instal·laran llums supletòries de color blau. En l'interior de les cases es tancaran totes les aixetes de gas i de corrent elèctrica. Les famílies es proveiran de làmpades preferentment elèctriques.
3. **Refugis:** cada casa escollirà un o diversos llocs en els soterranis, si en disposen. En cas contrari, al pis més baix amb el compliment de condicions de capacitat i separació de façanes i patis. Dels soterranis es trauran totes les matèries

inflamables o perilloses (en cas d'ésser-hi). Tots els veïns tenen l'obligació d'acudir als soterranis o a la planta baixa.

4. **Automòbils:** s'aturaran i aparcaran tots aquells refugis que no tinguin cap relació amb els serveis sanitaris. Deuran quedar lliures els carrers: Ascaso, Plaça República, Pont de Pedra, Ciutadans, Cort-Reial, Ballesteries i Barca (per permetre circular els cotxes destinats a defensa o serveis sanitaris). En cas d'atac nocturn, també s'apagaran tots els llums.
5. **Comerços i demés establiments:** es tancaran tots ells un cop fet l'avís d'atac aeri, i s'hi refugiarà en el seu interior o soterrani si n'hi hagués. S'hi instal·laran llums supletoris per poder començar a emprar-los moments abans de l'apagament general.
6. **Farmàcies:** totes estaran obertes, tot el temps que pugui durar l'atac. Si fos de nit, s'apagaran tots els llums de l'exterior, quedant a la botiga encès un llum blau.
7. **Voltes:** la protecció de les voltes és per al transeünt. Les proteccions amb sacs de sorra tenen per objecte evitar perjudicis i danys en cas de l'explosió en la via pública i oferir un refugi secundari als que es trobin transitant per la població. Caldrà també evitar aglomeracions i deixar el pas lliure als que baixin al refugi de la seva pròpia casa.
8. **Cases de les afores:** les que no tinguin soterranis deuran ésser abandonades buscant els seus llogaters protecció en els marges més propers o en les defenses que construïdes per l'Ajuntament siguin a poca distància de la casa. Cal prioritzar refugis propers, per petits que siguin.
9. **Final del bombardeig:** serà analitzat de forma anàloga que el principi, avisant les sirenes, i els municipals serenos i vigilants tocaran els xiulets. En cas d'atac nocturn, l'enllumenat públic s'encendrà de nou, avisant que ha passat el perill.
10. **Publicitat:** es donarà publicitat a aquestes instruccions, inserint-se en tots els diaris locals i la ràdio, a fi que tots els ciutadans essent-ne coneixedors puguin complir amb ordre i serenitat tot quant s'indica.

En aquesta il·lustració també es poden observar, guiant-se per l'ordre de les hores proporcionades a cada vinyeta, les instruccions gràfiques per a la preparació abans d'un atac aeri:

Imatge 7: instruccions per als ciutadans gironins en cas de bombardeig

A més d'aquestes instruccions, es van difondre a la premsa extractes de conferències en què es parlava de prevenir les conseqüències de la guerra química o els atacs per gasos asfixiants⁹.

Tal i com es pot observar a la imatge, a partir del 24 de novembre de 1936 es va ordenar per part de la Conselleria de Defensa la protecció de vidres i de les obertures dels edificis, la neutralització dels comerços i tancada dels finestrons a l'hora d'encendre els llums dels habitatges.

⁹ L'Autonomista, 30/11/1936 i 9/12/1936

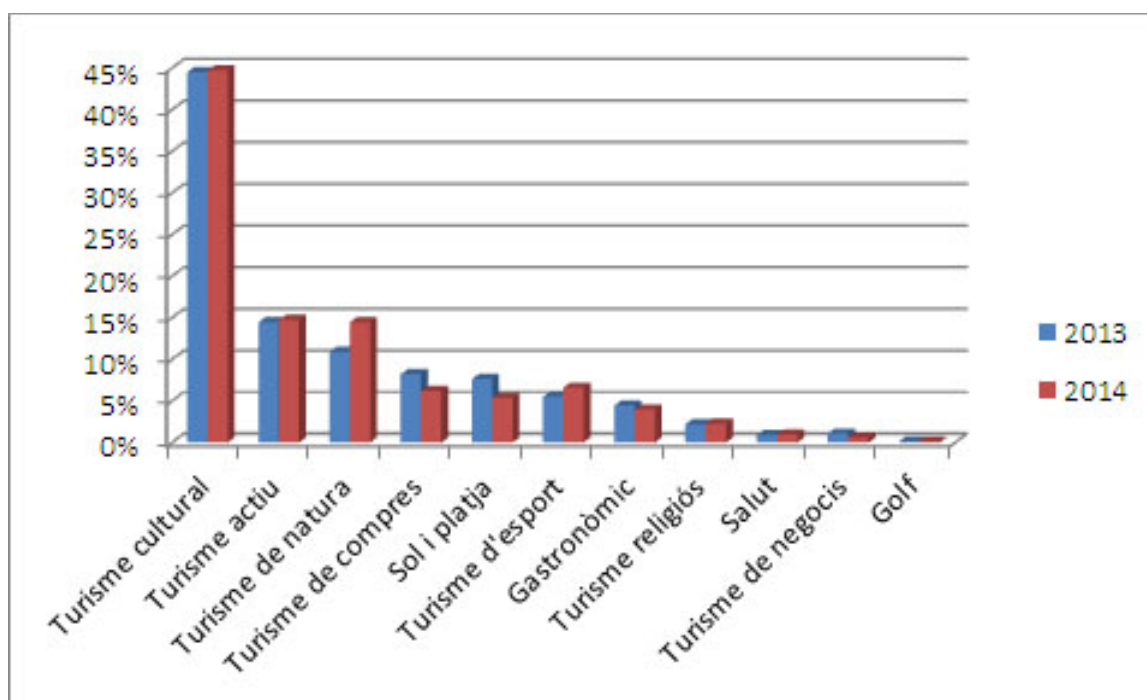
3. L'àmbit turístic

Si bé la proposta de donar valor als refugis antiaeris, cal també contextualitzar-los en el sector que més els dona a conèixer: el turístic. En aquest sentit, considerant el turisme cultural com el paraigües lògic per la temàtica que representen, el turisme de memòria i el turisme negre són dos subcategories en les quals s'hi identifica. En aquesta secció se'ls analitzarà per aquesta raó. També es presenten els casos del Memorial Democràtic i la Xarxa d'Espais de Memòria, creada pel primer, com a institucions i per tant instruments que posaran els recursos i traduiran les necessitats dels refugis per a incrementar-ne el valor.

3.1. El turisme cultural

Catalunya va ésser l'any 2014 la primera comunitat autònoma de destinació principal, amb un 25'9% dels turistes, per sobre de les illes Balears i Canàries. 16.814.199 persones van visitar el nostre país, segons dades provisionals (IET, 2015). Si observem les dades per marca turística territorial, trobem la Costa Brava a la que més visites hi han registrat les oficines de turisme el 2014, superant un 30% de les visites, quan l'any anterior era el 30%. Just darrere d'ella, Barcelona es troba lleugerament per sota del 25%, tot i que l'any 2013 va ser del 30% empatant amb la Costa Brava (Departament d'Empresa i Ocupació, Generalitat de Catalunya, 2015). El turisme rus torna a descendir lleugerament, tot i que els segments segons procedències estrangeres principals són França, Regne Unit i Alemanya. El segment estranger segueix sent el més destacat de gairebé el 50%, seguit pel visitant català (35%) i de la resta de l'Estat (10%).

Tanmateix si ens concentrem en el tipus de turisme, trobem que el turisme cultural segueix essent el principal, lleugerament superior a 2013, arribant gairebé al 45% l'any 2014 segons la informació sol·licitada a les oficines de turisme catalanes. Això denota que el visitant a Catalunya valora molt els equipaments culturals que se li ofereix. Tanmateix, cal destacar com en la temporada alta, el mes de juliol va tenir una meteorologia molt negativa pel turisme de sol i platja, i això també és un element que el va poder afavorir. Però tornem a contrastar aquesta afirmació amb la gran imatge que signifiquen tots aquests atractius culturals per les províncies catalanes, com el Triangle Dalinià, les obres de Gaudí, el Museu Picasso, el romànic dels Pirineus o la memòria històrica fomentada a les Terres de l'Ebre.

Gràfic 1: estadístiques per segment turístic de 2013 i 2014 recollit per les oficines de turisme

Aquest tipus de turisme pot ésser un instrument de desenvolupament local i regional, permetent una distribució equitativa dels beneficis. Al mateix temps que es desenvolupa el turisme, en una localitat o regió on s'hi implementa un programa d'àmbit cultural, també s'hi promou la recuperació i conservació del patrimoni local (Toselli, 2006). Al mateix temps, aquest patrimoni tangible i intangible és protegit i cuidat per organitzacions internacionals.

En definitiva, aquest patrimoni és també cuidat mitjançant la revitalització de l'interès dels habitants per la seva cultura. El turisme li dona un valor afegit a les destinacions que ja són desenvolupades i ajuda a trencar l'estacionalitat que puguin tenir, sovint significat una sèrie de visites que venen com a motivació secundària pels turistes de sol i platja.

En el cas dels refugis antiaeris, és convenient citar l'expressió de Millán Escriche (2001), segons la qual el turisme cultural "recupera vells recursos per a nous turismes", i tot posant en valor recursos del patrimoni fa que es recuperi l'herència dels avantpassats i els integra als projectes de desenvolupament local a través del turisme. Els refugis esdevenen un clar exemple d'equipaments recuperables, en molts casos encara amagats o darrere de projectes inacabats per part de les administracions públiques locals. A la Costa Brava, els canvis que hi han hagut en la demanda turística, fa temps que van propiciar

l'aparició de nous escenaris turístics i van qüestionar l'hegemonia dels espais més tradicionals (Donaire, Fraguell i Mundet, 1997:78).

Ara bé, al mateix temps cal anar amb compte a l'hora de difondre aquests equipaments, per tal de no generar una certa confusió envers a altres equipaments similars que puguin tenir un efecte contrari al desitjat. Traduït al llenguatge de la proposta en aquest treball, ens trobem el cas dels búnquers, que no són el mateix equipament que els refugis antiaeris, per bé que aquests primers a vegades s'utilitzin com els segons.

3.2. El turisme negre i el turisme de memòria

Hi va haver una teoria que especificava que la cultura ho transforma tot en un lloc per al coneixement, la difusió, la memòria. És un element transformador. Al mateix temps, hi ha una transformació que passa pel consum i la rendibilitat. La commemoració, el lucre i l'espectacle per a l'explotació turística. Els darrers 30 anys ens hem trobat amb aquesta evolució, tot i que afortunadament no ha comportat tant sovint recordar esdeveniments negatius en la història per transformar-los en morbositat (vegeu casos com el gulag de Vorkutà a Rússia o 1984 a Lituània, on els turistes s'hi dirigeixen per ésser tractats com a presoners del camp de treball).

El turisme negre i el turisme de memòria són dos tipus de turisme que directa- o indirectament poden tenir relació amb els refugis antiaeris. En el cas concret de l'equipament que s'analitza i es pretén posar en valor en aquesta investigació, el tipus de turisme més relacionat és el de memòria. Tanmateix, no és menys cert com els refugis, dissortadament, no podien protegir a tothom, i fins i tot algunes persones hi van morir (ja sigui per explosions prop dels accessos, o a conseqüència de les condicions en les quals es trobaven alguns dels qui s'hi refugiaven). Així doncs, probablement convé començar pel concepte més específic, i després el més general, ambdós inclosos en el turisme cultural.

En definitiva, però, trobem en ambdós un tipus de turisme un paraigües que els engloba: el turisme cultural. Actualment, hi ha llocs propis d'aquest turisme que han generat interès per la seva història, el que hi ha passat, més que pel que hi ha actualment (Antich, 2013). Aquests dos tipus de turisme, també permeten passar del rebuig inicial que pot comportar el parlar i anar a indrets on hi ha succeït una catàstrofe, especialment si fa poc que va succeir, a un revers molt més de respecte i record a les víctimes que van perdre la vida en els llocs en qüestió.

3.2.1 El turisme negre

Aquest tipus de turisme, internacionalment conegut com a *dark tourism* (Stone, 2006), consisteix en una forma de turisme que situa l'horror com a objecte de la mirada turística. I de quina mena d'horror es pot parlar? Doncs el terror en sí mateix, tot allò que està directament relacionat amb la mort, el genocidi, ja sigui obra de l'ésser humà (el gulag de Goli Otok, la central nuclear de Chernobyl, el sisè pis de la Plaça Dealey de Dallas, punt des d'on Kennedy va ser assassinat) o de la natura (les horroroses patologies del museu de Medicina a Ciutat del Cap, zones devastades per tsunamis o huracans) (Abulí, 2013). Si ens remetem a definicions més clares, les destinacions de turisme negre, segons Stone (2005), són aquells "indrets, construïts voluntàriament o no, que atrauen visitants pagant o gratuïtament, i que tenen la mort real o simulada, i dolor o patiment com a tema principal".

Lennon i Foley (2000) estableixen que el turisme negre és tant un producte de les circumstàncies del més recent món modern i una influència important per aquestes. Tanmateix, és possible confondre el turisme negre amb conceptes com narcoturisme o fins i tot turisme sexual, potser per les connotacions del terme "foscor". Amb aquestes confusions i comparacions, és lògic que categoritzem el turisme fosc com un nínxol del turisme¹⁰, un turisme d'interès especial (Tarlow, 2005).

Les destinacions de turisme negre tenen un element de risc, que és el mateix concepte de les destinacions. Cada destinació té un grau de foscor, però totes tenen la conditio sine qua non de tenir necessàriament el succés d'almenys una mort, sigui la causa que sigui. Tots els gestors de destinacions d'aquest caire han de vetllar sempre pel respecte a les víctimes de l'esdeveniment i no buscar mai la glorificació d'aquest succés. Un exemple serien els camps de concentració nazis visitables repartits per arreu d'Europa: han de mostrar la vida al camp i mostrar un relat als visitants perquè aquests, per molt directa que sigui la relació que hi puguin tenir, no se sentin enganyats o escarnits; al mateix temps, han de cuidar de les destinacions en cas de visites de persones amb ideologia propera al feixisme o directament nazisme. Al mateix temps, un element molt important en aquestes destinacions, que amb el pas dels anys va minvant, és l'element del raonament en quant a element visitable. Diversos autors han incidit en classificar les destinacions turístiques d'aquest caire, tant per tema en els diversos indrets (Dann, 2004), com per tipus de

¹⁰ Subtipus de turisme que requereix pocs turistes i és localitzat en llocs autèntics, just el contrari del turisme convencional i que recull una gran semblança amb el turisme post-fordista, trencament amb el turisme de masses directament relacionat amb els primers anys del turisme de sol i platja.

monuments immobles (Kušen, 2002), subministradors (Stone, 2006) o el continent (Abulí, 2013), entre d'altres.

Sartori (1998) defineix la manera de consumir el turisme negre: “*Venim, veiem, marxem*”. El turisme negre troba, en aquest sentit, una certa relació amb la psicologia. Els mateixos turistes sovint reconeixen com visitar aquestes destinacions ajuda a conscienciar a la gent per evitar que certes catàstrofes tornin a succeir. La mirada del turista troba en diferents proporcions dues visions: la importància que ha tingut en la història o en l'ecosistema per una banda, i l'atracció pels desastres que la ment humana té i ha tingut per l'altra. El fet que cada cop deixi d'ésser una mica menys nínxol, fa que el turisme negre guanyi a la mirada del turista en la primera de les dues visions esmentades.

Un altre dels elements molt importants de les destinacions de turisme negre són els mateixos camps: el concepte de la morbositat. Eric Daams ens proposa la següent pregunta: “*si la motivació és simplement el desig d'entretenir-se, són deshonorats aquells el patiment del qual ha esdevingut un espectacle?*”. Ara bé, ell mateix cita com els mateixos visitants no reconeixen necessàriament les seves motivacions. Probablement, les emocions més habituals que interactuen en un turista són la inseguretad, l'agraïment, la humilitat i la superioritat (Tarlow, 2005).

3.2.2. El turisme de memòria

Entenem el turisme de memòria com una manera d'enfocar al públic a explorar els elements del patrimoni posats en valor per poder-hi afegir l'enriquiment cívic i cultural que vetlli per la referència al passat (Cavaignac i Deperne, 2003). La categorització del turisme de memòria el trobem per primer cop l'any 2003 a França, en el projecte *chemins de mémoire*, una aposta clara del govern francès que dotava d'un lloc pels Espais de Memòria a l'oferta turística global. Gràcies a les institucions de memòria i d'ex-combatents (DMPA i ONAC-VG) i el seu treball previ, es va poder passar a valoritzar i fer accessible el patrimoni memorial francès. El turisme negre i el turisme de memòria comparteixen una creixent popularitat i interès per part dels agents turístics. França estableix com a objectius pel turisme de memòria l'educació cívica i el desenvolupament territorial, però parlar de turisme de memòria és un mirall de despertar consciència històrica, una pràctica pedagògica (Urbain, 2003).

D'altra banda, els orígens del turisme de memòria per se es remunten als anys 20 del segle XX, en les peregrinacions dels antics combatents als espais que havien tingut lloc les

batalles de la Primera Guerra Mundial (Da Silva i Bougon, 2013). Aquest antecedent, molt diferent del que entenem avui en dia en aquest tipus de turisme, va ajudar molt a mantenir aquesta intenció del peregrí i del turista, passant a ésser persones directa o indirectament implicades en els esdeveniments que acullen els espais, a un grup diversificat més gran i destacant-ne també els escolars (Bouilou, 2013). Amb això, entenem com el pas del temps respecte aquesta sèrie d'episodis, especialment destacant les Primera i Segona Guerra Mundial, ha fet que les noves generacions hagin creat la necessitat, per part de les destinacions de turisme de memòria, un desenvolupament d'eines d'interpretació conseqüentment trobades en iniciatives museístiques com els Espais de Memòria.

Bibliogràficament, trobem a partir de 1984 llibres que comencen a parlar de memòria. *Les lieux de mémoire*, de Pierre Nora, és un projecte que ja parla dels llocs que han patit l'efecte aniquil·lador de l'amnèsia, en fets que entre 1984 i 1993 no s'han pogut recordar prou com s'haurien de recordar. A partir d'aquest inici bibliogràfic, sorgeix també el concepte "turisme del dolor", que més endavant passarà a anomenar-se turisme negre. En art, per exemple, costa d'incidir en la representació del dolor, ja que aquest només es pot representar a través dels símptomes o aquells que en pateixen. Turistificar el dolor no ha de comportar mai banalitzar-lo, o fer-lo un espectacle comercial.

A Catalunya, a més de la normativa recollida a la Llei 13/2007 de *Memòria Democràtica*, també es recull a l'Estatut d'Autonomia en l'article 54, imposant a la Generalitat i altres poders públics catalans el deure de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica com a patrimoni col·lectiu i testimoni de la resistència i lluita per les llibertats democràtiques.

No cal insistir gaire en que els refugis antiaeris formen part d'aquesta memòria. Tal i com afirmen diversos historiadors (Garcia i Roig, 2015), cal que aquests existeixin en un context que li doni sentit, i com a espai de memòria, seria un gran atractiu poder aportar a més municipis, com s'ha fet en poblacions com Corbera d'Ebre, La Jonquera o Girona, algun centre d'interpretació o museu que els contextualitzés, més enllà d'iniciatives com l'exposició (*silencis*) *Figueres sota les bombes 1938-1939*¹¹, de Figueres.

¹¹ Exposició temporal del Museu de l'Empordà (2013) que va recollir la trobada foto- i videogràfica dels testimonis dels bombardejos a Figueres i l'Alt Empordà, i que va servir com a reconeixement a persones que ens envolten i que, tal i com es cita a l'informe del museu, "han viscut el drama d'una guerra en el mateix escenari de seguretat en el que vivim".

3.3. La memòria històrica catalana: el Memorial Democràtic i els Espais de Memòria

A diferència d'altres països, la recuperació de la memòria a Espanya no es va basar en un trencament amb el model anterior en el procés de transició democràtica, sinó en una adaptació d'aquest als nous temps, amb el foment implícit del silenci i l'oblit com a clau pel consens en aquest procés (González, 2014). A Catalunya, amb la creació del Memorial Democràtic l'any 2007, es conceptualitza el patrimoni tangible i intangible a través de la memòria democràtica, que implica privilegiar el martiri de les víctimes i l'enaltiment dels herois resistents. Trobem, doncs una similitud amb el model francès, veient la valorització de la memòria històrica per part de l'Administració, en aquest cas, pública autònoma. Aquest nou patrimoni, en una vessant més aviat econòmica, és valoritzat mitjançant el turisme. Tanmateix, la vessant pedagògica del model català normalitza la situació democràtica i ajuda a entendre al visitant dels diferents espais de memòria aquesta necessitat de fer palesos tots els episodis de la guerra i la posterior dictadura de Franco, per greus que siguin amb el clar argument d'evitar que tornin a passar.

3.3.1. El Memorial Democràtic i els refugis antiaeris

Amb propostes i iniciatives espontànies o efemèriques, perpetuant una activitat constant i present en programes de gestió pública i de governs a les institucions catalanes, el projecte del Memorial Democràtic és la institució cívico-cultural més directament relacionada en la valorització de la nostra història i, més directament, dels punts històrics del nostre país. La seva creació es troba estipulada amb el suport del Parlament de Catalunya, en la Llei 13/2007 del *Memorial Democràtic* (Generalitat de Catalunya, 2007). Així doncs, la institució que estem descrivint esdevé l'instrument per a garantir els objectius que es proposen des de llavors. Tanmateix, aquests objectius, en una actuació més modesta, han estat buscats des de 2003, amb l'organisme que va impulsar més directament la llei que hem citat: la Direcció General de la Memòria Democràtica. A aquest exercici de memòria cal afegir-hi les tasques d'investigació i conservació. El CEFID (Centre d'Estudis de les èpoques Franquista i Democràtica) és una altra de les institucions necessàries a enumerar, ja que van ser els encarregats per realitzar l'avantprojecte del Memorial Democràtic, amb aportacions d'historiadors i museòlegs, entitats històriques i memorials catalanes que clamaven des de feia temps la necessitat d'una clara política contra l'oblit des del govern. Entre les funcions i competències del Memorial, trobem la "recuperació del patrimoni democràtic i els Espais de Memòria", localitzant, senyalitzant i conservant in situ els indrets emblemàtics de la República, la Guerra, la repressió i la lluita

antifranquista (Parlament de Catalunya, 2007). A més, “la relació estatutària i directa amb el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l’Ebre (COMEBE)”, enllaçant així ambdues institucions. El conjunt de refugis antiaeris de la província de Girona podria beneficiar-se de la mateixa manera, especialment tenint en compte que diversos dels refugis de Girona, com els de la capital provincial i de Roses ja gaudeixen de visites guiades programades almenys un cop al mes.

Observem una clara intenció de foment de la memòria històrica a l'Estatut d'Autonomia¹², on s'imposa a la Generalitat i els altres poders públics de Catalunya el deure de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu i testimoni de la resistència i la lluita per les llibertats democràtiques. A més, la Generalitat haurà de mantenir una col·laboració activa amb grups i associacions que des de la societat civil treballen per recuperar la memòria històrica, com per exemple l'Amical de Mauthausen o l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya. A més, amb aquestes col·laboracions, les funcions d'investigació, conservació del patrimoni i senyalització s'han desenvolupat amb institucions que han permès firmar diversos convenis que han permès, entre d'altres, un pla pilot per la localització, registre i senyalització dels punts emblemàtics de la lluita antifranquista per tota Catalunya; l'elaboració de materials educatius i didàctics sobre la República i la Guerra Civil dirigits a alumnes de primària i secundària; la valoració, inventari i catalogació de fons sobre l'exili (Guixé, 2008).

3.3.2. La Xarxa d'Espais de Memòria

Creada el 18 de febrer de 2010, la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya (XEMDC) va ser una iniciativa del Memorial Democràtic, i representa una selecció dels diferents espais testimonis de la nostra història recent. La missió de la XEMDC és la recuperació d'un patrimoni memorial, tant tangible com intangible, que va des de la proclamació de la II República fins a la transició democràtica, i representa la lluita i els conflictes per a la consecució dels drets i les llibertats democràtiques del nostre país. Amb ella, el Memorial Democràtic pretén coordinar una correcta implicació de diferents i diversos organismes implicats.

Consta dels 9 refugis antiaeris (ubicats en les poblacions de Sant Adrià de Besós, Santa Maria d'Agramunt, la Garriga, Flix, Benissanet i camps d'aviació), una bateria

¹² Títol Primer, de “Drets, deures i principis rectors” al Capítol Cinquè de Principis Rectors, l'article 54 sobre “memòria històrica”.

antiaèria (Esplugues de Llobregat), el camp d'aviació de Rosanes (amb refugis), el refugi de Granollers (dins itinerari urbà bombardeigs durant GC), els Espais de la Guerra Civil a la Segarra (refugis), i el Centre d'Interpretació "Soldats a les Trinxeres" (Vilalba dels Arcs). Altres elements a destacar podrien ser els búnquers de la Foradada, construïts per part republicana en defensa dels atacs franquistes, i detallar que el refugi de Flix s'ha museïtzat, dotant-lo de més valor que la construcció en sí mateixa. Tots aquests elements representen instruments vius per a la divulgació històrica i la pedagogia social.

Trobem antecedents d'els Espais de Memòria en casos com *chemins de mémoire*, per tal de crear estructures que facilitin les pràctiques en el sentit de la lluita contra el negacionisme, vist en postures historiogràfiques revisionistes sortides a finals del segle XX, negant l'existència de l'Holocaust (González, 2014). El turisme esdevé, doncs, un element de demostració constant de la veracitat d'episodis catastròfics en la nostra història més (o també menys) recent. Una bona estratègia museogràfica sumada a unes eines de difusió ben utilitzades, és la que fa possible una divulgació del discurs pedagògic (Lalieu, 2003) per valoritzar el lloc de memòria.

4. Proposta i anàlisi dels refugis al territori

4.1. Anàlisi de la gestió dels refugis a la província de Girona

Cercant entre els diversos refugis del territori provincial gironí, hom se n'adona que un dels problemes més evidents és la seva manca d'enllaç. Sorprenentment, ni tant sols el Museu Memorial de l'Exili, que podria tenir un paper clau com a importantíssim espai de memòria, ha realitzat o preparat cap ruta o exposició en relació amb aquestes construccions de protecció civil antiaèria. En aquesta investigació, per bé que sigui important trobar els punts forts i les raons per les quals cal posar en valor aquest conjunt de refugis, també s'hi vol transmetre la necessitat de proposta. Aquesta necessitat respon molt directament a un tipus d'espai de turisme de memòria molt concret que rarament es troba consolidat. Tanmateix, en casos d'arreu de Catalunya com les Terres de l'Ebre i el COMEBE es poden trobar grans centres d'interpretació i complementació amb els refugis de la zona. No és estrany reflectir que la Generalitat de Catalunya és un dels interessats en continuar fomentant la memòria històrica a través de la difusió i preservació d'actius que hi tenen una relació tant directa. De fet, una de les expectatives d'aquest treball, tal i com es reflecteix en els objectius (vegeu secció 1.2.), és fer que una o alguna de les propostes que s'hi aporten, puguin interessar a institucions com per exemple l'Agència Catalana de Turisme.

És per això, que la proposta principal que es llança a tota entitat o organització que vulgui recollir-la es tradueix en forma d'una xarxa de refugis que els doti, a més del valor històric que tenen en certa bibliografia de la temàtica i alguna visita guiada, d'un ús turístic i un merescut retorn a la ciutadania tenint en compte les generacions anteriors que van poder utilitzar aquests indrets subterranis i salvar-se de les bombes que tantes morts van causar. A més, és important recordar com ja fa uns anys, els canvis que s'estan produint en l'activitat turística han portat a la creació de productes turístics, especialment els relacionats amb les arrels locals i regionals (López-Guzmán, Sánchez, 2008:159).

Cada refugi antiaeri que s'ha habilitat, preparat i obert periòdicament a aquells qui el desitgin visitar ha esdevingut un element del patrimoni històric que no ha trobat un lloc massa important pels habitants dels municipis en qüestió. Concretament, el perfil de visitant més habitual és de persones locals o amb algun lligam amb el respectiu municipi i la promoció que se'n fa és indiscutiblement cap a aquest públic. No obviem ni ignorem els panells informatius que podem trobar en les diferents parts del territori, però no els veiem en tots els refugis, pràcticament en cap ocasió n'hi ha més que en els mateixos refugis i

exclusivament en català. Una de les propostes claus en el sentit de la difusió i promoció d'aquests equipaments és la seva correcta senyalització, fer-los un lloc en el contingut turístic de cada municipi i buscar una encara major presència en les llistes i informacions d'espais de memòria, d'una feina molt destacada per part del Memorial Democràtic.

Si ens concentrem en els refugis citats per la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic de Catalunya, trobem diversos refugis visitables (Pujadó, 2009). Ara bé, tal i com es denota a la imatge següent¹³, a tots aquests hi podem afegir refugis no visitables de la província, i el seu nombre creix en gran mesura (Solé i Villarroya, 1986). Alguns dels municipis tenen més refugis però no visitables.

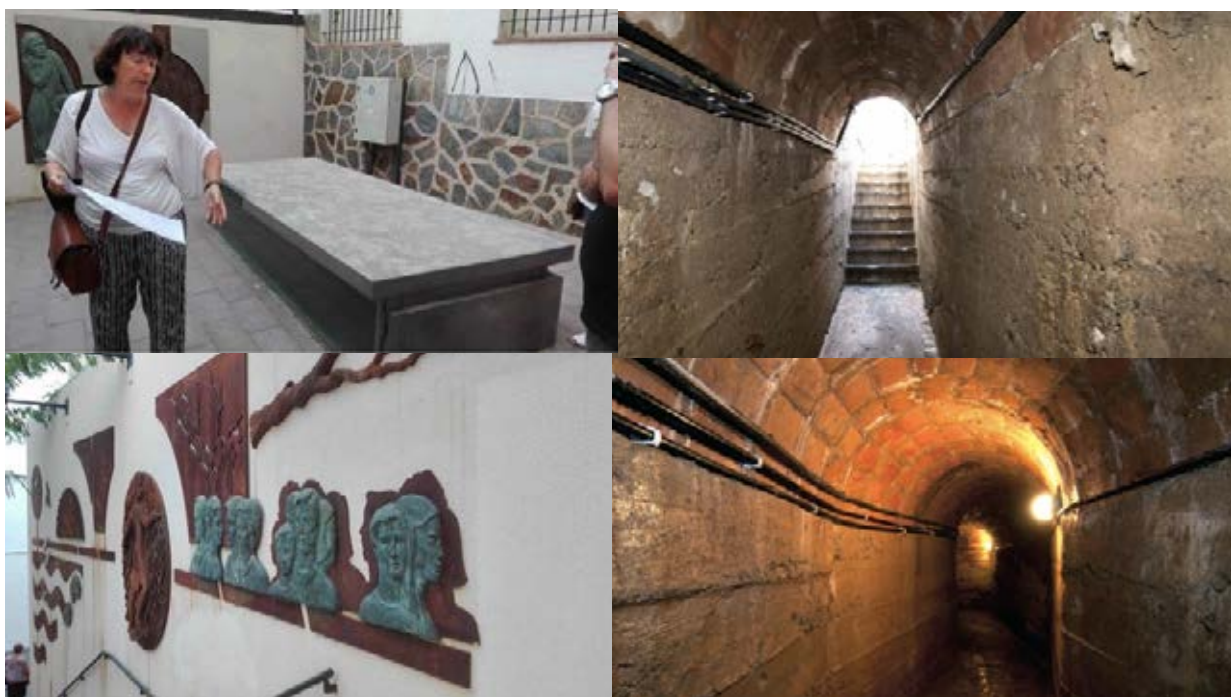
Imatge 8: "Els refugis antiaeris gironins"

¹³ (2009). *Revista de Girona*, 254, 92-101

4.1.1. Municipis amb refugis visitables

Com es pot observar a continuació, dels 39 municipis amb refugi, 9 en disposen de visitables, concretament un 36%. Una petita part d'aquests formen part de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic. En la següent enumeració de refugis visitables, s'hi han marcat amb un "●" els que en formen part, i gaudeixen dels respectius panells informatius del Memorial Democràtic, mentre els altres són visitables igualment.

- **Roses:** probablement el refugi amb més regularitat de visites de la província, a través de l'oficina de turisme. També es promocionen aquestes visites, a diferència d'altres pobles on només hom es pot informar contactant directament amb les oficines o altres equipaments que en tenen competència.

Imatges 9, 10, 11 i 12: visita guiada al refugi antiaeri de la Plaça de la Pau de Roses

- **Figueres:** no hi ha una regularitat programada de visites en els refugis. D'altra banda, almenys un cop al mes, el guia Nik Duserm sí que ofereix la visita guiada de la Guerra Civil, i gràcies a l'Oficina de Turisme, obre també el refugi de la Plaça del Gra.
- **Girona:** les visites són programades un cop al mes pel Museu d'Història de Girona, juntament amb la sala de la Guerra Civil del museu i un passeig per diversos punts de la ciutat on s'hi van fer refugis privats i barricades, per acabar al Jardí de la Infància.

- **Celrà/Bordils (camp d'aviació)**: A més del centre d'interpretació situat a La Fàbrica, cafeteria i estació de trens, existeixen uns refugis antiaeris al camp d'aviació.

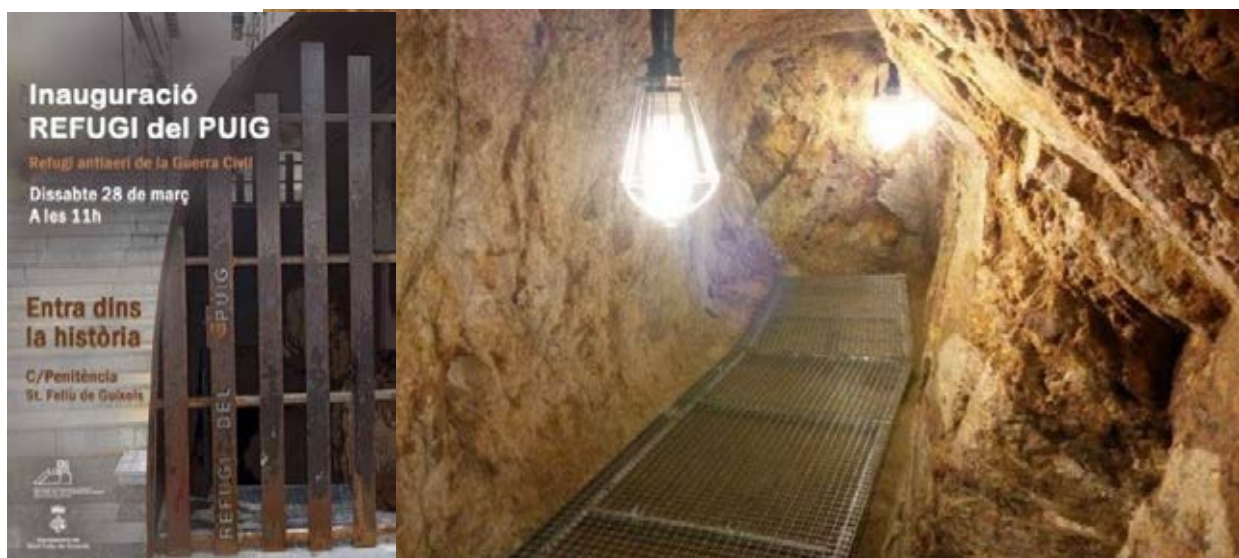

Imatges 13, 14, 15 i 16: cartell, accessos i interior dels refugis antiaeris al camp d'aviació de Celrà/Bordils

- **Tortellà**: el Pla de Tapioles d'aquesta localitat de la Garrotxa, disposa d'un gran aeròdrom amb un refugi molt ben conservat on un pagès de la zona hi guardava les eines i hi cultivava xampinyons. Si bé fa 6 anys que no s'ha documentat del cert una visita, cal destacar que l'ajuntament hi ha organitzat actes en col·laboració amb l'Associació Tapioles de Vol i Motor Antic Garrotxa, per tal de recordar el camp construït l'any 1938¹⁴. L'ajuntament disposa també de la documentació del camp de l'arxiu de l'exèrcit de l'aire, ja que el cap de comandament del camp era un infiltrat de la cinquena divisió del bàndol franquista. L'any 1941 el govern espanyol va tornar les terres del camp als seus amos.

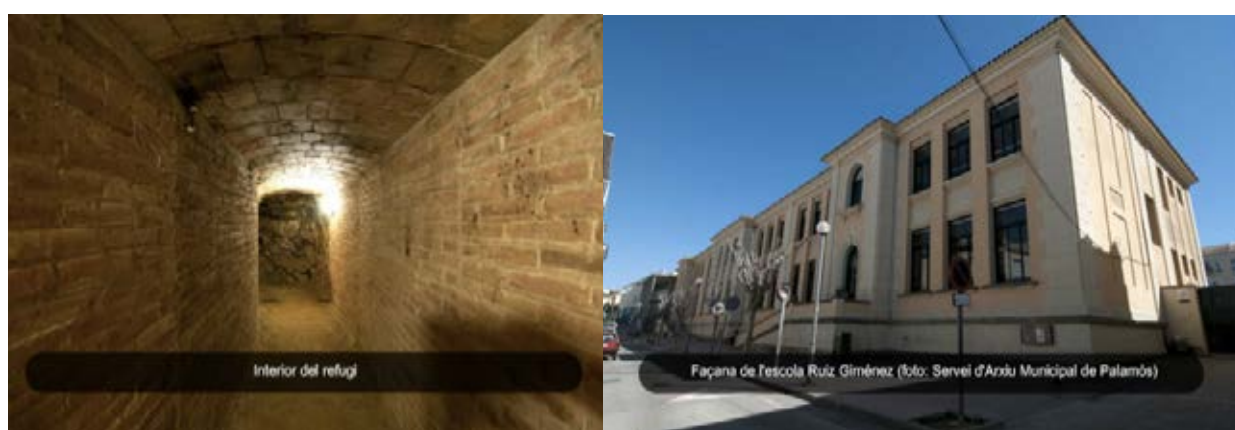
¹⁴ Casas, J. (2009). Xampinyons del pla de Tapioles de Tortellà. *El Punt Avui*. [18/08/2015]. <http://bit.ly/1JnCDDM>

- **Sant Feliu de Guíxols**: s'obre a diari de 17 a 20h, i també es fan visites guiades de tant en tant. És una part del nombrós patrimoni bèl·lic del municipi.

Imatges 17 i 18: Cartell de la inauguració i interior del refugi del Puig de St Feliu de Guíxols

- **Palamós**: el refugi de l'Escola de la Vila és un dels Espais de la Segona República a la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya. Recordem que Palamós és el municipi amb més refugis de la província de Girona (22), i aquest n'és un construït sota l'Escola Ruiz Giménez, un dels quatre principals de la població. També s'ha rehabilitar un parvulari s'utilitza com a centre d'interpretació sobre l'educació durant la Segona República.

Imatges 19 i 20: Refugi antiaeri de Palamós i Escola Ruiz Giménez, just a sobre d'aquest

- **Garriguella (Mas Llunes)**: el refugi de l'antic camp d'aviació, ara molt proper a unes vinyes, és propietat d'una família, però la clau d'accés és cedida al celler Mas Llunes per fer visites o, a petició d'interessats, visitar-lo individualment.

Imatges 21, 22, 23 i 24: Vinyes a l'antic camp d'aviació de Garriguella, entrada i interior d'un dels refugis antiaeris

- **La Vall d'en Bas, Mallol i les Preses**¹⁵: en aquestes localitats es va fer una pista d'aterratge just al costat, al mas Bellaire. La pista va funcionar molt poc, descartada de seguida. Una casa era torre de control del s. XV i una altra casa servia de ràdio (Collell, 2015). Els refugis, tanmateix, no estan en gaire bon estat ni se'ls ha senyalitzat de cap manera.
- **La Tallada d'Empordà (Pla d'Ullà)**: Canet de la Tallada va ser un dels 10 aeròdroms construïts a la província de Girona, per reforçar defensivament la rereguarda catalana i dispersar el perill dels bombardejos. Situat entre els límits dels municipis de la Tallada d'Empordà i Ullà, va acollir entre d'altres equipaments un refugi antiaeris amb capacitat per 150 persones prop del lloc de comandament. A més, hi van haver cinc refugis subterranis més repartits per la zona oest (Prat, Pericot i Paredes, 2013). Actualment els refugis són visitables tots excepte 2, en propietat privada. Un dels visitables és més gran i resistent que la resta (vegeu imatges).

¹⁵ Indrets Oblidats. (2015). *El camp d'aviació de la Vall d'en Bas*. [22/08/2015]. <http://bit.ly/1hRz6Yu>

Imatges 25, 26, 27 i 28: Exterior, interior i entrada dels refugis de la Tallada d'Empordà

4.1.2. Especificacions dels municipis amb refugi/s

A les properes dues taules, s'hi troben els refugis antiaeris trobats en la recerca, tant en base a altres investigacions (Pujadó, 2009:100), com amb el contacte directe amb els ajuntaments dels municipis. En el cas de Cabanes, d'una recerca particular (Gimbernat, 2015).

Cal citar que alguns dels refugis citats a la taula 1 no tenen informació sobre el seu estat, ja que aquest és desconegut. La senyalització d'aquests és com a molt pels que estan situats en camps d'aviació o equipaments que encara es coneixen com edificis històrics. Pel que fa a la taula 2, els municipis amb refugis visitables la majoria tenen altres refugis que no ho són, però si es recuperessin, cosa que seria possible, també es podrien fer visitables. Sovint es considera que un és suficient, però en ocasions trobar un bon context històric i turístic per a fer-ne més d'un visitable podria ser un pas endavant pels municipis en qüestió.

Observem, doncs, 29 municipis gironins que tenen almenys 86 refugis, més un potser de Boadella d'Empordà i els de Portbou, no visitables. Tanmateix, s'ha afegit una columna de refugis amb possibilitat de recuperació, ja sigui per qüestions de l'estat dels mateixos, o per la seva propietat i gestió per part d'aquesta. Aproximadament 14 d'aquests tenen alguna possibilitat d'ésser recuperats, cosa que portaria a 34 refugis per la creació d'aquesta xarxa inclusiva dins de l'especificitat de la mateixa.

Taula 1: Refugis antiaeris no visitables a la Província de Girona

Municipi	Nombre de refugis	Estat dels refugis	Refugis recuperables
Agullana	5	-	-
Alp	3	-	-
Anglès	1	Entrada tapiada	1
Banyoles	1	Ben conservat	1
Bellver de Cerdanya	4	2 enderrocats, 2 en mal estat	2
Blanes	9	2 refugis amb l'entrada tapiada	Almenys 2
Boadella d'Empordà	6-7	Tots en mal estat	Difícil de saber, en tractar-se de forats-cova
Cabanes	1	Utilitzat com a cisterna	1
Cassà de la Selva	2	-	-
Colera	3	-	-
Colomers	1	-	-
El Far d'Empordà	1	-	-
El Port de la Selva	6	Un en mal estat	-
Esponellà	1	En mal estat	-
Fontcoberta	1	-	-
L'Escala	1	En mal estat	-
La Selva de Mar	3	-	-
Llançà	1	-	-
Massanes	2	-	-
Ogassa	1	-	-
Olot	4	-	-
Palafrugell	1	-	-
Porqueres	1	Ben conservat	1
Portbou	Diversos, nombre desconegut	-	-
Puigcerdà	1	Entrada tapiada	1

Ripoll	3	Un ben conservat (essent el túnel RENFE), els altres amb l'entrada tapiada	Un és un equipament utilitzat actualment, els altres dos també recuperables
Santa Llogaia d'Àlguema	2	Un amb l'entrada tapiada, l'altre en mal estat	1
Tossa de Mar	3	Tots totalment enderrocats	-
Calella de Palafrugell	1	Cova-refugi, en mal estat	-
Vidreres	6	Refugi privat, actualment no visitable	1

A continuació, a la segona taula, hi tenim una sèrie de detalls sobre aquests 20 refugis visitables. Ara bé, en tots els casos hi ha més refugis que els visitables. Un detall important és també la seva senyalització, que en general és, si n'hi ha alguna, únicament present in situ i per part del Memorial Democràtic o bé cartells del mateix municipi. També cal esmentar que els deu de Celrà/Bordils són en mal estat i pot ser difícil visitar-los.

Taula 2: Refugis antiaeris visitables a la Província de Girona

Municipi	Nombre de refugis	Nombre de refugis visitables	Tipus de visita	Preu	Senyalització
Celrà / Bordils	10	10	Visita individual. No se n'organitzen. En mal estat	Gratuïta	Sí, in situ, del Memorial Democràtic. Membre de la XEMD. Senyalitzat al mapa del centre d'interpretació local de La Fàbrica.
Figueres	15	1	Visites guiades gratuïtes organitzades des de l'oficina de turisme sense regularitat establerta. Visites d'habitualment un cop al mes de pagament a través del guia Nik Duserm.	Gratuïta amb ajuntament o 5€ amb Nik Duserm	Sí, de l'ajuntament in situ
Garriguella	15	1	Visites guiades a través del celler Mas Llunes.	-	No

Girona	6	1	Visites guiades a través del Museu d'Història de Girona, combinades amb la sala de la Guerra Civil i altres punts de la ciutat	4 €	Sí, in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
La Tallada d'Empordà	3	3	Visites guiades amb Nik Duserm en col·laboració amb l'ajuntament.	Gratuïta	Sí, per part de l'ajuntament.
La Vall d'en Bas, Les Preses i Mallol	4-6 Entre els municipis del camp d'aviació (Mallol i les Preses)	-	Existeix un projecte d'activació patrimonial que espera fer-los visitables entre finals de 2016 i principis de 2017 mitjançant un projecte didàctic.	-	No
Palamós	22	1	Visites als escolars del refugi de l'Escola un cop al curs. Durant les JEP moltes persones, 100 per dia (es va fer 2 dies) i pel 75è aniversari escola, 2014 3 visites fetes al públic.	-	Sí, pel Memorial Democràtic in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
Roses	5	1	Visites guiades específiques del refugi cada 15 dies amb l'Oficina de Turisme en diversos idiomes.	5 €	Sí, pel Memorial Democràtic in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
Sant Feliu de Guíxols	10	1 El municipi disposa també de bateries antiaèries i niu de Metralladores	Visita individual durant unes hores al dia a l'estiu (a diari) i fins el 18 d'octubre (menys regularment), i de tant en tant amb visites guiades que combinen refugi amb niu de Metralladores (búnquer) i la caseta de salvament marítim, organitzades per l'Associació de Veïns del Barri del Puig.	Tot gratuït	Senyalització in situ
Tortellà	1	1	Visita individual. Refugi de propietat privada, visites contactant amb els propietaris.	Gratuïta	No

Noti's que en aquesta secció hi falten refugis ben conservats visitables però de propietat privada, i per aquest motiu no són inclosos vistes les dificultats actuals de visita. Algun d'aquests descartats ja s'ha visitat, però actualment es desconeix el seu estat. Un exemple és el refugi de Banyoles, situat sota uns magatzems (Riera), abans a Can Xaló. És ben conservat, però no s'ha visitat mai. El cas de Tortellà¹⁶ recordem que també és especial, ja que no hi ha pràcticament informació al respecte, només que no està en gaire bon estat i que és propietat privada, tot i que s'ha visitat anteriorment i podria ser visitable demanant-ho directament als propietaris. A més, el de Palamós¹⁷ es troba sota una escola.

4.2. La visió dels historiadors i un guia turístic

En les diferents trobades que han tingut lloc per a mirar de reforçar l'argument de la proposta en aquesta tesina, ens hem trobat amb quatre visions diferents: una a un historiador que busca la objectivitat històrica a través de llibres i projectes de visita guiada, que critica la immediatesa que viu la memòria històrica local; una altra d'un guia turístic acostumat a diversos públics als quals els vol difondre la història del patrimoni empordanès; un historiador força crític amb el tractament de la història, amb la necessitat inherent d'expressar-la amb subjectivitat i rigor, tot esperant que es posi per fi en valor el territori alt-empordanès; finalment, amb la visió d'un també historiador amb el turisme de memòria com a tema per la seva tesina de màster (també en turisme cultural) membre del sector educatiu del MUME, i considera el turisme com l'eina clau per fomentar la memòria històrica. Parlem, respectivament, de David Garcia, Nik Duserm, Jordi Roig i David González.

Amb alguna pregunta comuna formulada als entrevistats, des del "què tenim" fins al "com ho difonem", ens ajuda a entendre la força de la cultura i la memòria com a element positiu en la nostra societat. En el cas de saber si es considera Figueres com una destinació de turisme cultural, hi ha una lògica unanimitat pel sí, i al mateix temps es destaca que la imatge de Salvador Dalí, malauradament -segons opinen- és un element que fa ombra a la resta de punts d'interès cultural -i també històric, en el context general de les entrevistes- que la ciutat té. Maçoneria, República, els pobles del voltant (Llers, Agullana, La Vajol...),

¹⁶ Rememoren el camp d'aviació de Tapioles. *El Punt Avui*, 01/10/2009. [22/08/2014] <http://bit.ly/1JDqbEI>

¹⁷ Una cinquantena de persones visiten els refugis i les bateries de defensa utilitzats a Palamós durant la Guerra Civil a Palamós. *Teleprensa*, 26/10/2010. [04/08/2015] <http://bit.ly/1N8mGFg>

la proximitat amb la Catalunya Nord, el cementiri, el patrimoni modernista..., són elements que es reivindiquen com a elements diversificadors de l'oferta cultural. A nivell provincial també hi ha un acord en tant que destinació de turisme cultural, tot i la Costa Brava.

Un altre cas és la rehabilitació de més refugis antiaeris a la ciutat de Figueres, tot i que també podem exportar les respostes a qualsevol altre municipi. En general l'opinió dels entrevistats denota una necessitat de context i de com a màxim un refugi més a la ciutat. Sense aquest element de context, ja sigui un museu d'història local, o altres elements que el dotin d'un cert sentit, enllaçant-ho amb el nou refugi que s'obri si ja en disposa el respectiu municipi, no es pot justificar l'obertura de nous refugis visitables -opinen els entrevistats. En el cas de David González, és més optimista i arribaria a 4 refugis.

Com a indrets destacables a visitar, des de la visió més local -en tant que els afecta més directament- dels entrevistats, s'enllaça molt la ciutat amb la comarca i, fins i tot, la Catalunya Nord, però tampoc s'obliden elements molt atractius com són el Castell de Sant Ferran (la fortalesa militar més gran d'Europa d'aquestes característiques) i les cases modernistes que desgraciadament només es troben referenciades en algun fulletó i tòtem repartit per la ciutat, a més del mapa turístic amb algunes d'elles entre els punts destacats. En definitiva, la ciutat es pot fer un element molt divers culturalment si s'aprofita correctament.

Les quatre visions són molt variades, però al mateix temps fan palesa una necessitat de canvi i s'emplaça, en aquest sentit, als consistoris per a fer-lo efectiu. En alguns casos, es requereixen més recursos (museu d'història local, obertura d'un altre refugi), en altres més proposta en base a relats (visites guiades al voltant d'etapes més enllà de la guerra civil que ja es difon). Finalment, en quant a públic, la potenciació de més idiomes i l'adaptació de contingut per a escolars es presenten com a solucions per a augmentar els segments del mercat turístic que podria donar sentit a aquesta oferta de la que se'n demana un augment.

En qüestions de caire més general, l'objectivitat és un element que planteja un debat, vistes les diverses posicions dels tres historiadors i el guia turístic. En tot cas, queda clar que és difícil mantenir-la, però alguns advoquen per mantenir-la, mentre que d'altres no. El que és evident, és que des de la perspectiva dels refugis, es tracta de la visió que la gent que s'amagava de les bombes de l'aviació feixista tenia, i era absolutament de por i desig del final d'aquella guerra.

Finalment, podem dir que la visió des de la proposta d'aquest treball va en força sintonia amb la visió dels entrevistats. Si bé és lògic que siguin partidaris de la rehabilitació de més refugis, i dotar-los de valor turístic per tenir aquest instrument de difusió i desenvolupament de producte, també és cert que la sensació de gestió en termes de memòria històrica està estancada i caldria buscar una millor gestió, més enllà de la existent per part del Memorial Democràtic.

4.3. Internacionalització del públic

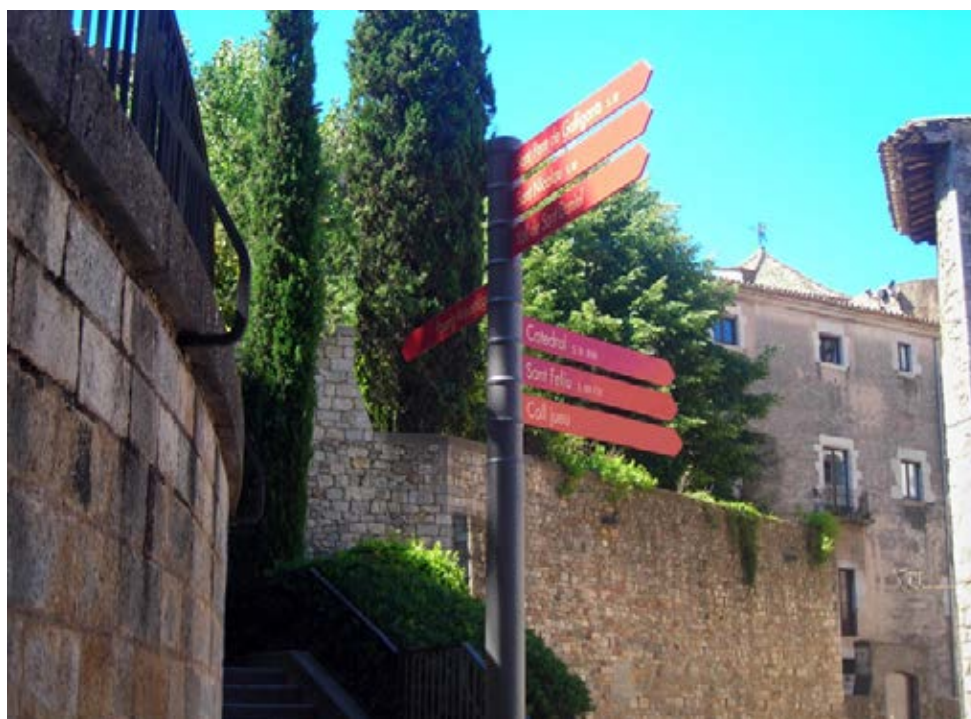
La tasca del Memorial Democràtic per a fer constant aquesta memòria històrica al nostre territori és un element important i molt respectable. Deixant aquesta sèrie de panells i localitzacions, tenim una informació important en català distribuïda arreu del territori en una gran varietat d'indrets. Tanmateix, en casos com el refugi Jardí de la Infància de Girona, aniria bé poder oferir aquesta informació en més d'un idioma. Situat ben a prop del començament de la muralla, a tocar de Plaça Catalunya i el Pont de Pedra, pot esdevenir un lloc de pas que capti l'atenció del turista. Per tant, una sèrie d'informacions, ja també des de la informació turística que destaca punts d'interès a la zona del Barri Vell, seria un gran favor pel refugi obrir-lo a un públic d'un perfil més variat que el local.

Si bé al llarg d'aquest treball s'insisteix en la clara necessitat de diversificar la senyalització, difusió i informació dels refugis, és important remarcar-ne la raó. Fer que un refugi sigui visitat és molt valuós, però ara mateix aquesta realitat restringeix a aquella gent que no comprèn el català. Per fer memòria, el més important és fer-la democràtica, aconseguir que tothom s'hi vegi inclòs, vingui d'on vingui. En aquest sentit, la democratització dels refugis s'ha de traduir en buscar el màxim abast del missatge que donen aquests en diversos idiomes i un estil comprensiu pel màxim de perfils possibles. Tenint en compte com un producte tant específic com són els refugis antiaeris pot tenir una relativa incidència en l'oferta turística d'un municipi, és necessari també plantejar-ne el seu retorn. Aquest retorn significarà socialment positiu, mantenint els valors de la democràcia en tant que dotant al poble el poder de decidir i opinar sobre qualsevol aspecte que creguin necessari. És a dir, tot diversificant l'oferta del producte, aconseguim que aquest sigui obert a una gran majoria de visitants interessats en història d'arreu, i al mateix temps aconseguim dotar a la destinació que alberga els productes d'una nova opció de fer més pedagogia social i històrica a favor de la memòria democràtica.

4.4. La senyalització

Des de principis del segle XXI, ha estat una moda creixent la creació de rutes tematitzades, ja siguin en base a obres literàries o cinematogràfiques, o siguin basades en personatges o episodis històrics reals, especialment a Austràlia i els EEUU (Hardy, 2003).

Si bé elements icònics com el Barri Vell de Girona (o altres parts de calls jueus a la província) ja s'han convertit en objectius clars d'itineraris turístics, un dels factors claus per a l'èxit d'aquests ha estat la senyalització. Tanmateix, cal destacar altres elements com la involucració dels agents turístics i la comunitat, la comprensió de la direcció que ha de seguir el turista, el desenvolupament dels nodes turístics¹⁸ i la infraestructura.

Imatge 29: Senyalització turística al Barri Vell de Girona

Un dels avantatges del turisme basat en itineraris i rutes és el fer més difusa la seva demanda quan es situen en els diferents punts de l'itinerari que segueixen. Per a fer-ho efectiu, és molt normal que les administracions locals i estatals inverteixin en la senyalització i promoció d'aquestes, per mirar de beneficiar tot el recorregut d'aquestes entre les altres destinacions turístiques. Segons Olsen (2002), és possible diferenciar el

¹⁸ Representa un espai turístic que es caracteritza per l'atracció d'un element singular del territori. En el cas del turisme urbà, un espai monumental tendeix a estructurar una complexa jerarquia de nodes que són visitats pels turistes d'acord amb uns criteris socialment acceptats (Donaire, 2004).

mercat del *drive tourism*¹⁹ segons el comportament (basat en l'estudi *Keeping track of the self drive market*):

- El segment *touring*, aquells que 'deambulen', parant allà on els agrada (un 54%), especialment en perfils adults ja més grans, o solters també d'aquesta edat.
- El segment d'A a B amb parades, els que trenquen el viatge en alguna ocasió per curts períodes de temps (37%), especialment en perfils de parelles joves i famílies preescolars.
- El segment d'A a B, aquells que van directes a la seva destinació sense parar enlloc (9%), especialment solters joves i famílies amb nens en edat escolar.

Segurament aquest efecte el podem traslladar a les visites guiades que comportin una temàtica semblant o diferent a la de punts d'interès històric com són els refugis antiaeris. Però tampoc es pot evitar reflexionar en els senyals per se, ja que cadascun d'aquests ha de respondre clarament a la interpretació. Aquesta ha de ser clara i identificable. Cal incidir en que les senyals no es basen només en aquells cartells distribuïts a la via pública o en carreteres i camins, sinó també en opuscles, centres de visitants i mapes.

4.5. Les visites guiades

És evident que per poder entendre un equipament cultural, més enllà de les informacions que s'hi puguin trobar, una visita guiada és l'opció que més ajuda a comprendre i situar-se en aquest. És per això que, conseqüentment, els refugis antiaeris, com a alternativa principal a l'hora de dotar-los del valor que realment tenen i representen, requereixen una explicació als seus visitants. Accedir a un refugi i observar el seu interior no és el mateix que accedir a altres equipaments amb exposicions, per exemple, de caire artístic.

Al mateix temps, si analitzem les visites que s'ofereixen en diversos municipis amb els refugis antiaeris ja preparats pel turisme, comprovem com rarament s'obren per a permetre l'entrada dels visitants durant un horari més o menys regular. El més habitual és trobar aquestes instal·lacions tancades, i en ocasions informació que el Memorial Democràtic de Catalunya ofereix en tant que espai de memòria. És per això que els ajuntaments solen obrir els refugis en una periodicitat determinada i els fan visitables a la

¹⁹ Terme més específic per rutes i itineraris turístics, utilitzat especialment a Austràlia per a turistes que es desplacen en vehicle privat en els diferents atractius territorials.

gent interessada a través d'un guiatge. D'aquesta manera, hom entra al refugi amb un context històric i una comprensió dels successos en el municipi que hi tenen relació. La majoria dels refugis es miren de mantenir el màxim exactes als anys del seu ús de facto.

Altres refugis, com el cas del 307 Barcelona, han estat utilitzats per més que ser visitats: exposicions o fins i tot programes de televisió (*Ànima*, Canal 33). Alguns altres combinen la visita en el propi refugi amb visites al respectiu municipi i els seus punts més històrics (Figueres), o fins i tot amb equipaments culturals que tenen alguna relació amb aquest període històric (Girona). Tanmateix, rarament s'enfoca aquesta activitat a visitants de fora del municipi o Catalunya. Hem d'anar fins a Barcelona per observar visites en diversos idiomes programades els diumenges, i per la resta de dies setmanals amb reserves prèvies de grups.

D'altra banda, és necessari millorar la senyalització i regularitat en visites dels refugis. És lògic que la demanda en visites afecta directament la seva programació més o menys sovint. A més, el nombre d'habitants del municipi en qüestió és un altre factor implicat en la gestió. Aquest factor és un indicador de quin perfil de visitant és el més habitual i interessat en aquests equipaments. Al mateix temps, l'edat del visitant sol ser més gran que el perfil adolescent, aproximadament a partir dels 30 anys, tot i que en ocasions també hi ha un turisme familiar interessat en aquests equipaments.

No seria una mala opció, però, poder diversificar aquesta difusió dels refugis a través de visites guiades que fossin dedicades als escolars dels respectius municipis. Per exemple, a Figueres i Palamós ja s'han realitzat aquest tipus de visites i ha ajudat a que els alumnes de les corresponents escoles puguin comprendre una mica millor la seva història, i poder fer-los créixer l'interès en aquest sentit.

4.6. Les visites als refugis de Girona, Figueres, Roses i Garriguella

4.6.1. Valoració de la visita guiada „Bombes sobre Girona“

El passat 18 de juliol, com cada mes, es va realitzar una visita guiada „Bombes sobre Girona“. La visita consisteix en la combinació del Museu d'Història de Girona amb espais de la Guerra Civil a la ciutat, inclòs el refugi antiaeri Jardí de la Infància. El primer que es recomana als visitants són dos articles a la venta pel visitant recentment publicats: el llibre *Bombes sobre Girona* (Prat, J., Pericot, J., 2015) i el DVD *Amagats sota terra*

(Ajuntament de Girona, 2015). Seguidament s'accedeix a la sala de la Guerra Civil del museu. En aquesta sala s'hi poden observar elements com cartells de fires i plaques de noms de carrers en castellà, reproduccions de vehicles, dibuixos de nens que demostren la seva visió de la guerra o banderes de la Falange espanyola i el símbol feixista que s'exposava en nombrosos espais de la ciutat.

En aquesta sala s'hi explica una mica contextualitzada la situació a priori i a posteriori de l'episodi bèl·lic, així com també un èmfasi especial en els bombardejos aeris a Espanya i Catalunya. A continuació es baixa a una cambra habilitada a l'època com a refugi, i que també és sovint utilitzada com a sala d'exposicions o part del festival anual Temps de Flors. Es detallen també els dos elements clau per a l'habilitació d'un refugi: la ventilació i unes parets prou resistents i gruixudes per resistir l'impacte de les bombes dels avions. A continuació se surt a la ciutat per observar algun exemple de refugis privats i barricades habilitats per la població que hagués de protegir-se en els 3 minuts que disposaven després de les alertes de les sirenes o les ràdios locals. A Girona és molt coneguda la locutora Francina Boris, per aquests avisos radiofònics a la població. Concretament, es passa pel carrer de la Força i les voltes de la Rambla de la Llibertat, per arribar al Jardí de la Infància, on hi trobem l'únic refugi visitable de la ciutat. Un cop a dins es detallen els elements que s'han canviat en la rehabilitació del refugi, s'hi explica una mica la història, i es reproduïx un so de simulacre per a comprovar la intensitat i varietat de sorolls que es podien sentir des d'aquesta construcció cel·lular subterrània.

4.6.2. Valoració de la visita guiada „La Guerra Civil a Figueres“

Imatge 30: Nik Duserm en una de les visites guiades de la Guerra Civil a Figueres, mostrant una foto al començament de la visita a la Rambla

La visita guiada a la ciutat alt-empordanesa es realitza de tant en tant de manera gratuïta gràcies a la col·laboració de l'ajuntament i l'oficina de turisme. El punt de trobada és sempre a la Rambla, i es va passejant per diversos edificis d'ella. En altres parts de la ciutat se segueix la visita explicant anècdotes amb el constant suport gràfic que el guia Nik Duserm mostra als visitants, per ajudar a entendre més la ciutat. Especialment ajuda a comprovar els fets i la descripció dels edificis i altres indrets protagonistes durant la guerra. A la Plaça Ernest Vila, més coneguda per la plaça de la font Iluminosa, també hi ha una parada per parlar de l'antic hospital de la ciutat. Una altra de les parades és l'Església, important per la destrucció que va patir arrel dels bombardejos aeris, i això s'enllaça amb el refugi antiaeri de la Plaça del Gra. El Parc Bosc, testimoni d'un dels més cruels atacs, i els teatres, completen una visió orientativa de la Guerra Civil a la "Gernika catalana". La visita ha guanyat en contingut i situació dels fets als interessats, ja que al refugi antiaeri fa uns mesos que s'hi pot baixar.

El recorregut concret és el següent:

1. Rambla Baixa
2. Rambla Alta, amb referències des d'allà al Castell de Sant Ferran i el bombardeig al Passeig Nou i a la Cate.
3. Antic hospital destruït pels bombardejos
4. Plaça del Gra: refugis i també referències a l'estació (primer bombardeig) i la Carbonera
5. Plaça de la Palmera / Escorxador: antiga escola de les Franceses
6. Biblioteca antiga: bombardeig, depuració de llibres i maçoneria
7. Plaça de l'Ajuntament
8. Església parroquial

El portal turístic de Figueres promociona la visita guiada amb aquest petit context històric: "Malgrat que la ciutat de Figueres va estar allunyada del front fins als darrers mesos de la Guerra Civil espanyola, el conflicte bèl·lic la va afectar des del primer moment. El dia a dia de la seva gent va canviar i es van crear dos bàndols irreconciliables. Irremeiablement, la fisonomia de la ciutat ja era una altra". La visita proposa un recorregut a través de la història d'aquests anys de guerra i de postguerra a la ciutat, incloent també entre els punts a visitar l'interior del refugi (Ajuntament de Figueres, 2015).

D'altra banda, la visita no és exclusiva de l'ajuntament, i el guia l'ofereix a persones que sovint són estrangeres. A més, la història de l'Empordà és coneguda per en Nik i les seves visites són variades i per tot el territori d'aquestes dues comarques.

4.6.3. Valoració de la visita guiada al Refugi de la Pau de Roses

La visita al refugi de la Pau de Roses és la visita més regular d'aquest tipus a la província. Les visites es realitzen fins cada 15 dies els mesos d'estiu, en diversos idiomes, en general català, castellà i francès. Aquestes tenen la duració d'una hora i es realitzen amb un/a guia i acompanyant. Segueixen clarament el protocol d'accés al refugi i el fan saber als visitants.

La visita comença a l'Oficina de Turisme de Roses, molt propera a la Ciutadella. Des d'allà s'accedeix a un punt proper al passeig marítim, per explicar la història del famós bombardeig del vaixell Canàries (30/10/1936): el vaixell va arribar quan la ciutat tenia 2.000 habitants (ara en té aproximadament 20.000) enarborant una bandera republicana, que va anar canviant per la catalana, la comunista i, finalment, la falangista. Llavors van saltar totes les alarmes. A continuació el vaixell va començar a disparar contra la població, cosa que va impedir que molts soldats de la zona anessin al front per defensar la República i l'episodi va traduir-se en un bombardeig dissuasiu.

A continuació es cita el refugi antiaeri i es procedeix a accedir-hi. S'explica el seu tipus de construcció i com s'accedirà a aquest. En aquest cas, es tracta d'una construcció allargada i força estreta, amb un accés a una casa particular de l'època, dos accessos i un tercer extrem que no es va acabar de construir. Una part de l'explicació es fa a fora, l'altra a dins, i quan un grup de 10-12 persones hi ha accedit, se'ls deixa veure la resta pel seu compte i es surt pel segon accés. Finalment, es torna a la Plaça de la Pau, on es fa l'explicació final del relleu artístic sobre la guerra i la pau a l'antiga Plaça de l'Escorxador.

La visita sempre genera un gran interès, i si es fes més sovint, segurament encara tindria més visites (Capalleras, 2015). També és notable destacar com en els fulletons turístics i el web tenen destacades diverses visites, entre elles la del refugi, en quatre idiomes, cosa que també ajuda a atraure el públic. A diferència de Figueres i Girona, la visita és més específica, però també s'ha de tenir en compte el context històric de cada municipi i què pot ajudar més a complementar l'accés al refugi. D'altres municipis, a diferència dels tres citats, com Sant Feliu de Guíxols, no ofereixen visites gaire sovint però

sí que obren unes hores el refugi per a permetre l'accés lliure. El mes d'agost, per exemple, s'obre a diari de 17 a 20h.

4.6.4. Valoració de la visita al Refugi de Garriguella (camp d'aviació)

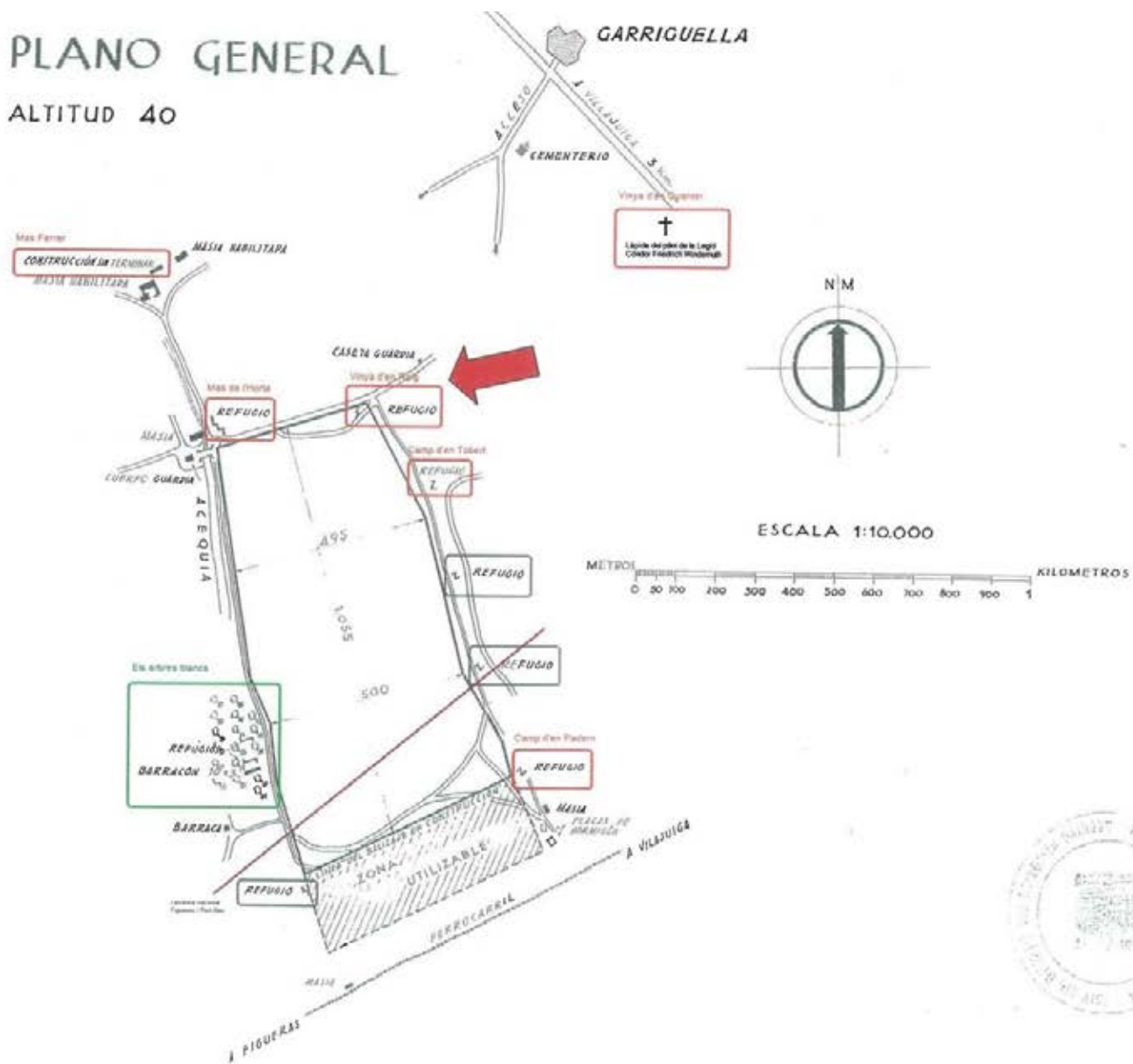
La visita guiada a un dels refugis del camp d'aviació de Garriguella és un cas especial. Si bé s'han fet poques visites en col·laboració amb el celler local Mas Llunes, el refugi antiaeri és un dels 15 documentats a la zona de l'important i gran camp d'aviació de Garriguella. Just al costat d'un mas i arribant fins al terme municipal de Marzà, actualment el camp s'ha convertit en un espai per vinyes. Els propietaris del mas cedeixen la clau del refugi antiaeri en condicions per accedir-hi, per aquells qui estiguin interessats en visitar-lo. Gràcies al seu ús com a espai per a tenir-hi conills, aquest refugi es manté en unes òptimes condicions. Malauradament, no s'ha pogut coincidir amb les visites guiades que realitzen de tant en tant. Tanmateix, el personal del celler no té cap inconvenient en acompanyar a aquells qui desitgin veure el refugi, situat ben a prop seu.

Les visites guiades que hem citat s'han realitzat anteriorment en el marc del festival "Vívid", organitzat pel Patronat de Turisme Costa Brava-Pirineus, en un parell d'ocasions. Ambdues cites han generat un gran interès i han reunit aproximadament 20 persones en cada ocasió. La visita guiada l'ha realitzat, i tornarà a realitzar el proper 12 de setembre de 2015, l'escriptor i historiador David Garcia Algilaga. Amb els seus coneixements sobre els refugis antiaeris i el món de l'aviació, s'entén la bona rebuda d'aquesta cita amb la història.

Aquest camp d'aviació, tant estratègic en quant a situació, espai i recursos oferts en aquesta petita localitat alt-empordanesa, té el valor afegit de ser l'escenari dels vins que el mateix celler elabora. La visita guiada no deixa d'ésser una resposta a la realitat d'aquestes vinyes, envoltades de refugis. En total, la gran superfície del camp és la que segurament respon a aquest gran nombre de refugis. Les visites esdevenen també un sistema per diversificar l'oferta del celler, que ja organitza altres activitats més enllà de les degustacions i altres activitats enoturístiques, com tastos d'altres productes gastronòmics del nostre territori, entre ells la mel.

La visita guiada habitualment consisteix en visitar en primer lloc el camp d'aviació i el refugi, a més dels búnquers que també té el camp i posteriorment es va al celler per fer un tast de vins, per 12€. Ara bé, el proper dia 12 de setembre se'n realitzarà una per 20€ amb l'afegit de la presència d'en David Garcia, no sempre present en ella, i un sopar de pa amb

tomata. El mateix refugi ja té exposat un article sobre el pilot republicà Josep Falcó que va protagonitzar l'últim combat aeri sobre el cel de Catalunya el 6 de febrer de 1939²⁰.

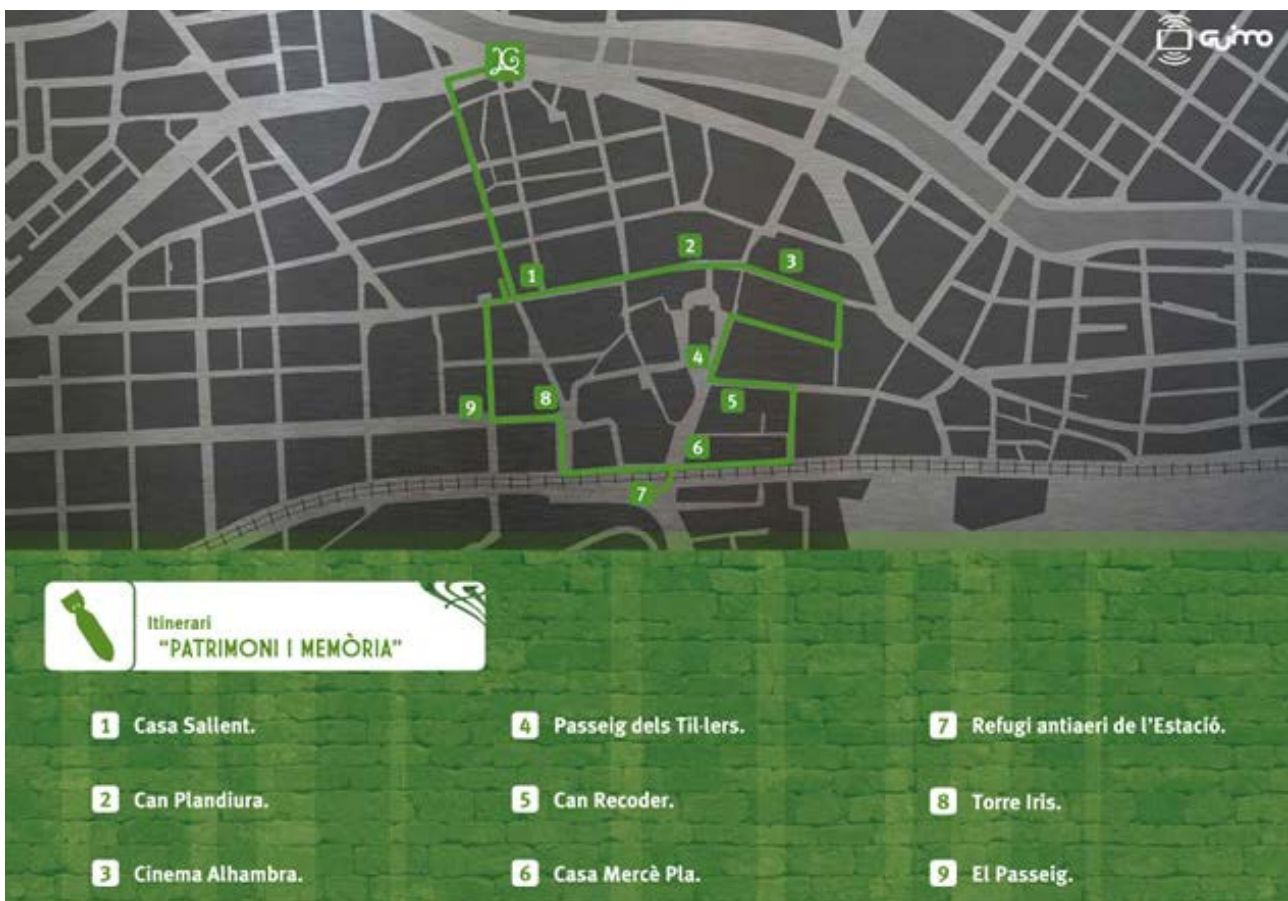
Imatge 31: Plànol dels refugis de Garriguella i la tomba del pilot alemany Friedrich Windemuth

4.7. El cas de la Garriga

Hi ha molts refugis a la província de Girona, que és la protagonista d'aquest treball, però en el cas de la Garriga, hi trobem un exemple interessant a tenir en compte i que val la pena contemplar en certs refugis, com per exemple el col·lectiu cel·lular de Girona (Jardí de la Infància). A la Garriga, quan l'any 2005 van recuperar-lo i van veure el seu bon estat

²⁰ El Pilot Republicà. *La Vanguardia*, 13/05/2014. [24/08/2015] <http://bit.ly/1U3LjKU>

de conservació, no només es va contemplar recuperar-lo i fer-lo visitable, sinó que es va creure important fer un treball d'interpretació, concretament traduït en un projecte de museïtzació que permetés i facilités la socialització d'un espai patrimonial i d'uns fets històrics tan importants com aquests de manera correcta (Coma i Costa, 2008). L'any 2007, gràcies al programa per al Memorial Democràtic, es va instal·lar un monument en record a la gent que va lluitar per a la recuperació de les llibertats democràtiques, i gràcies al projecte encarregat al Taller de Projectes, Patrimoni i Museologia de la Universitat de Barcelona, es va iniciar una determinada museïtzació, que va significar una intervenció pionera en un refugi antiaeri al territori català. Elements d'àudio (alarmes de perill de bombardeig, retronar de bombes que cauen, veus en off), un plafó explicatiu, objectes d'atrezzo i un mòdul informatiu exterior. Concretament parlem del refugi de l'estació, un dels tres que s'ha pogut conservar.

Imatge 32: Il·lustració promocional de l'itinerari "Patrimoni i Memòria" de la Garriga

Aquesta museïtzació d'un cost econòmic molt mesurat i amb molt limitades intervencions sobre l'element patrimonial per se, ha fet poder oferir de manera regular, el segon dissabte de cada mes, visites guiades programades i d'altres concertades per a grups (siguin escolars o no). A més d'això, s'ha creat el fulletó "La Garriga, Patrimoni i memòria.

Una passejada pels escenaris de la Guerra Civil", que consisteix en un recorregut pel nucli urbà amb sortida i arribada al refugi. Més endavant, s'ha inclòs un nou servei a través del refugi i aquest itinerari: les guies mòbils GUIMO, unes tauletes tàctils amb connexió GPS que permeten fer una visita autoguiada juntament amb altres tipus d'itineraris impulsats des de Turisme de la població. El seu cost és de 5€.

Tanmateix, les possibilitats de visita al refugi s'han ampliat al llarg dels anys, i l'agost de 2015 ja compta amb l'obertura d'aquest de dimarts a diumenge per 4.5€ (o amb un preu reduït de 3€). La resta de l'any compta amb l'obertura els caps de setmana i festius, i manté les visites guiades el segon dissabte de cada mes. No podem oblidar les visites que es poden concertar per a grups i escolars, limitades a 25 persones per visita. A més, el mateix fulletó informatiu sobre el refugi inclou la informació en castellà, anglès i francès.

Les visites, per defecte, són programades en català. No obstant, ofereixen servei de visites concertades per a grups en altres idiomes (castellà, anglès i francès). D'altra banda, quan porten a terme les visites guiades fixes mensuals, si hi tenen presència de persones que no entenen el català, s'intenta adaptar l'explicació, sempre que la resta del grup hi estigui d'acord, o bé destinen una estona a fer el seguiment d'aquests usuaris en la seva llengua o en una llengua que entenguin.

Aquesta museïtzació, insistim, caldria contemplar-la per a posar en valor certs refugis, i d'aquesta manera dotar-los de forma individual, o fins i tot col·lectiva, d'un valor afegit que els pugui fer més fàcilment inclosos en la promoció de la ciutat.

4.8. Cartells de la Guerra Civil

Els cartells de guerra van aparèixer per primer cop en grans quantitats i una qualitat a tenir en compte, durant la Primera Guerra Mundial (1914-1918). Aquesta qualitat responia a la competició constant entre artistes de la rereguarda, i la temàtica inicial va ésser la defensa del patrimoni nacional, la solidaritat amb els combatents i la urgència patriòtica de contribuir a les desorbitades despeses per part dels governs. Tanmateix, a diferència del que es representaria a la Segona Guerra Mundial (i en menor quantitat, degut a l'aparició de la ràdio i el cinema), no hi havia un matís ideològic imposat des del feixisme italià i el nazisme alemany (Miravittles, 1978).

Els cartells de la Guerra Civil són sens dubte un actiu destacable del patrimoni artístic bèl·lic per a entendre l'evolució del conflicte des de les diverses perspectives: partits polítics, sindicats, col·lectius, govern, etc. A través d'ells es poden explicar relats més anecdòtics i d'altres que doten del contingut que poden fer veure com va ésser el dia a dia, de facto, a la nostra societat en moments tant crucials. Al mateix temps, és important veure el missatge des dels dos bàndols que tingué la guerra, els sublevats „nacionals“ i els republicans, per veure com era el seu missatge i entendre la manera de cridar a la població des d'allistar-se al front fins a ajudar a refugiats d'altres comunitats que buscaven fugir de l'avenç franquista conforme passava el temps i anaven caient punts clau pel control del territori. Els cartells republicans, a diferència dels franquistes que buscaven „recuperar la Pàtria“, buscaven l'edificació d'una societat més lliure i justa que es convertís en un exemple de projecció internacional.

Imatge 33: Artistes gràfics elaborant cartells

Justament aquest esperit és el que es reflecteix en el costat popular als cartells dels primers mesos de la guerra. Aquests van ser molt numerosos i expressius. Pràcticament en cap cartell s'hi reflecteix una crida a la venjança, el rancor personal o la ira. És més: s'hi pot trobar una ànsia de millora, per participar en una reconstrucció física i moral del país. La Generalitat catalana reflecteix en la mascota del marrec „el més petit de tots“, que poc tenia a veure amb la guerra per se, i el seu himne era quedar-se a casa amb sa mare, tot i

que amb la bandera a l'aire, la estimulació de l'interès per temes humans quotidians, arrelats a la consciència i destinats a millorar les condicions de la persona.

Gràcies a l'aportació original de la Generalitat, en col·laboració amb l'acollida a Barcelona dels governs de la República, el Basc, el Consell d'Aragó i el Consell de Galícia, ens trobem, a més dels temes citats, temes eterns com els nens, les dones, l'educació la promoció de la cultura.

Si bé un dels autors destacats dels cartells fou Carles Fontseré, també ho foren més espontàniament els partits, sindicats, grups d'artistes i institucions governamentals idònies. Un dels més importants autors fou el Comissariat de Propaganda de la Generalitat, que enllaçat amb el Ministeri de Propaganda republicà, proporcionà una empenta a l'agrupació d'artistes catalans a la Casa de la Cultura. Són aquesta i d'altres agrupacions d'artistes les que han aconseguit fer que cartells tant valorats, com no podria ser d'una altra manera, han servit de tema central de més d'un llibre (Miravittles, 1978). Altres noms destacats foren litògrafs representants del modernisme català: Ramón Casas, Santiago Russiñol, Utrillo, Alexandre de Riquer, Adrià Gual i el mateix Pablo Picasso. Altres especialistes (Termes, 1978) destaquen la millora en els cartells franquistes de Carlos Sáenz de Tejada, Pruna i Cabanas.

Amb els cartells, la guerra va ésser també una guerra de propaganda a gran escala, on els artistes gràfics van produir i dissenyar imatges, a través d'aquests, carregades de significat per mostrar com temes predominants molt semblants als primers elaborats l'any 1914: consignes polítiques, la producció i el treball, les mesures sanitàries, la promoció de la cultura o l'esforç general de la guerra. El cartell més expressiu i divers és considerat el republicà. També és destacable que a Barcelona s'hi va situar el centre de producció. Pel que fa al cartellisme de la zona nacionalista, aquest va tenir un desenvolupament menor, amb una temàtica més monòtona (Barbón, 2007). Un cop dissenyat, el cartell que no solia excedir de tres colors, s'havia de copiar a mà, sobre plaques de zinc, per un litògraf. Les mesures habituals anaven entre els 70 x 100 cm i els 100 x 140 cm, i se'n solien imprimir entre 5.000 i 10.000 exemplars.

Ja des de la República es va dedicar gran atenció a tots els aspectes artístics de la propaganda. Organitzacions, partits i governs es van adonar del poder de les imatges. Amb això, artistes de tota mena, amb la col·laboració de grafistes professionals, van ésser convocats per a treballar en la creació d'un sistema tant adequat per la comunicació com és

el cartell. Els cartells són alguna cosa més que propaganda; són l'expressió d'un poble commogut per una situació i necessitat d'un llenguatge ràpid i suggerent (Figueras, 1978).

A la galeria inferior (de Andrés, Fontseré et al.) s'hi reflecteixen alguns cartells que tenen una relació força directa amb els atacs aeris (amb dibuixos de refugis o encoratjant a construir-los, per exemple), però d'altres en tenien una de més indirecta (aquells que mostren avions i parlen de bombardejos). Cal tenir en compte que, com afirmava Eugenio de Bustos, els cartells dels primers mesos hi havia més riquesa imaginativa que més endavant a raó de la crisi política del govern de Negrín deixaven palesa una major monotonia (Fontseré, 1983):

Aquest cartell presenta un element especial, ja que no només vol transmetre un clar missatge a la població, sinó també hi aporta unes petites instruccions. Un dels consells més habituals a seguir durant els bombardejos era no córrer durant aquests, sinó mirar d'amagar-se o llançar-se al terra per evitar ésser vist pels avions a causa del moviment.

Imatge 34: Cartell 1

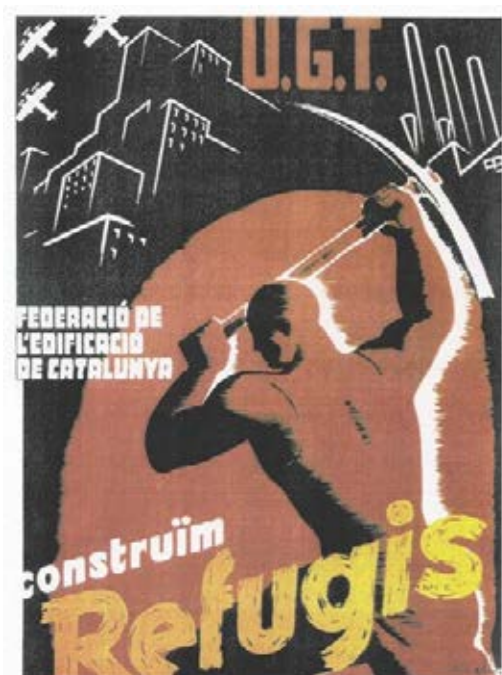
Imatge 35: Cartell 2

Missatge d'encoratjament a la població per la construcció de refugis i trinxeres, creat pel bàndol republicà.

Novament, cartell demanant la construcció de més refugis. Aquesta vegada amb un missatge més explícit i una major intenció de generar actuació per part de la població. Les bombes que cauen són probablement més petites que les habituals de 50 o 100 kg que es llançaven contra la població.

Imatge 36: Cartell 3

Imatge 37: Cartell 4

Mateix missatge que els cartells anteriors, però es destaca el remitent: la Federació de l'Edificació de Catalunya, del sindicat UGT. Una altra diferència és l'idioma, ja que en aquest cas és enfocat a la població catalana. Trobem elements significatius com el color vermell, una fàbrica i avionetes.

5. Propostes per a la valorització turística dels refugis antiaeris gironins

5.1. Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona

En base a la gran quantitat de refugis que hi ha a la província (al voltant de 170 localitzats) i el fet que alguns d'ells ja siguin part dels Espais de Memòria del Memorial Democràtic, aquest apartat posa sobre la taula una proposta molt clara: un enllaç entre aquests refugis. I aquest enllaç hauria de ser en forma de xarxa, concretament sota el nom "Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona" o "XaRAG".

Aquesta xarxa ha de significar una directa col·laboració amb els seus responsables, en general els consistoris dels municipis on són situats, però també amb una sèrie d'organitzacions i equipaments culturals que hi puguin tenir una relació. Els dos exemples més clars són dos Espais de Memòria: el Museu Memorial de l'Exili i el Museu d'Història de Girona. Tanmateix, altres museus d'història local que puguin oferir els seus equipaments a activitats que organitzi la xarxa són també molt importants per a desenvolupar aquest paraigües que seria tant inclusiu com ho és el turisme cultural al turisme de memòria i el turisme negre.

El fet que aquests refugis tinguin un valor històric, dissortadament no els fa grosso modo prou coneguts. El mateix autor i moltes persones del meu entorn no teníem massa coneixement de la gran quantitat de refugis situats a Girona ni Catalunya, més enllà de casos destacats (Figueres, Barcelona) envers els bombardejos soferts durant la contesa bèl·lica. Aquest fet respon en certa manera a la aparent dificultat per part de la ciutadania i també de l'Administració de recordar episodis difícils de la nostra història. Amb aquest desavantatge, la XaRAG ha d'esdevenir la clau de volta a aquesta dificultat, i donar valor tots aquests refugis, incloent des de fora els que ja no existeixen o bé estan en molt mal estat, a través del turisme. Una munió d'equipaments com aquests, sumats a la curiositat que poden generar com a construcció arquitectònica fa evident la necessitat d'aprofitar aquesta sèrie de construccions turisticades i per turisticar.

Hem de considerar també l'especificitat dels refugis. Com a elements concrets dins la diversitat dels espais de memòria a la província, tenen l'avantatge de compartir les mateixes característiques d'utilitat, sense oblidar la diversa tipologia de construccions en

aquests refugis (ziga-zaga, cel·lular), i crear de per sí un bloc més homogeni i fàcil d'identificar.

Al mateix temps, el propòsit de condemnar el patiment ciutadà envers els atacs de l'aviació feixista del bàndol franquista, a més de l'aviació de la Itàlia també feixista de Mussolini i l'Alemanya nazi de Hitler, ha de ser un dels pilars en el retorn moral que espera la xarxa. Com bé es porta impulsant des de la creació de la Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, el propòsit del model de memòria català va més enllà de la coneguda transició democràtica espanyola de finals de la dècada de 1970, com bé cita el Memorial Democràtic ("representa la lluita i els conflictes per a la consecució dels drets i les llibertats democràtiques del nostre país").

De tots els refugis antiaeris, els susceptibles a ser inclosos en aquesta xarxa són aquells que, o bé formen part de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic, o bé ja són gestionats des dels respectius ajuntaments o equipaments culturals pertinents per tal de poder-se visitar, o bé estan en unes condicions adequades per a ésser visitats i per algun motiu no estan oberts actualment. En segon terme, els refugis de propietat privada podrien ser partícips d'una negociació entre els seus propietaris i els responsables de la mateixa XaRAG, per mirar d'iniciar una col·laboració en benefici d'ambdues parts.

En termes de col·laboració entre entitats culturals internacionals, Imperial (2001) ja advoca per la col·laboració com una estratègia de política d'implementació. La col·laboració, a més, implica una forma molt positiva de treball en associació amb altres per a obtenir un benefici comú (Huxham 1996). Observem, doncs, una relació directa amb el cas que ens ocupa.

Una regió petita com és Catalunya, tenint en compte altres estats on el model de memòria democràtica és present arreu del seu territori, disposa dels recursos -els refugis per se-, però no de les condicions òptimes perquè aquests es posin en valor turístic de manera destacable, i més tenint en compte com formen part de l'importantíssim turisme cultural, també en el cas de la província de Girona. Establir polítiques per facilitar la formació de xarxes és una manera de contrarestar les debilitats del conjunt de refugis gestionats de manera independent. En el fons, aquest enllaç entre els refugis esdevé una nova etiqueta que els dota d'uns trets característics específics i ajuda a configurar una identitat recuperada: ja no són equipaments de protecció a la ciutadania, sinó punts amb un valor històric que també pot complementar-se amb un valor turístic. Si a aquests dos valors, se li aporta el valor afegit que significa un enllaç, no només en tant que compartir

funció i espai de memòria, sinó també en tant que espai referenciat en cadascun dels altres de la xarxa i activitats culturals al voltant de també aquesta, el seu atractiu es veu clarament augmentat. Finalment, les possibilitats de difusió d'aquests són molt més elevades, i implica un primer pas per a arribar a la societat gironina.

Recordem el mateix cas de la Xarxa d'Espais de Memòria (XEMDC), on s'hi recullen espais testimonis de la nostra història recent, per recuperar-los com a patrimoni que són, o el cas francès dels *chemins de mémoire*. Tanmateix, el tret característic català s'allunya i s'apropa a aquest darrer cas: per una banda el conflicte bèl·lic que generà aquesta necessitat de memòria democràtica va dividir la societat en dos bàndols; però, per l'altra, a nivell català la nostra societat va ser una de les més castigades (persecució del català, bombardeig estratègic a la frontera i Costa Brava, Batalla de l'Ebre...), com ho podríem comparar en certa manera amb l'ocupació nazi a França.

Amb aquesta xarxa paral·lela, o fins i tot, inclosa com a temàtica dels Espais de Memòria, es podria fomentar una elaboració de fulletons en diversos idiomes dels diferents refugis que en formessin part, i repartits pels diferents espais de memòria de llurs municipis, però sobretot també una sèrie d'activitats culturals al voltant d'aquest enllaç que els farien esdevenir un tot:

- [Col·loquis per experts en història i testimonis de bombardejos](#). Aquest contacte entre els que van viure els bombardeigs, persones que han estudiat aquests episodis i públic no necessàriament interessat en ells fins al moment de veure un producte ben presentat al respecte, els donaria un interessant input.
- [Exposicions itinerants i/o complementàries](#). Una d'elles podria ser dels diversos cartells de la Guerra Civil, amb un clar valor artístic i simbòlic de l'episodi bèl·lic més important de les últimes dècades a la societat espanyola i catalana (vegeu secció 3.8.). D'altres podrien girar entorn d'art i literatura de persones relacionades amb els bombardeigs.
- [Projeccions de documentals i pel·lícules de temàtica relacionada amb el bombardeig aeri a la ciutadania](#) -o rereguarda. En aquesta proposta s'hauria de buscar el suport especial de la Filmoteca de Catalunya i altres entitats relacionades amb el món audiovisual, com per exemple el Museu del Cinema de Girona.
- [Itineraris guiats](#). Tal i com proposa el MUME amb rutes com "els camins de l'exili", es podrien buscar enllaços entre el mateix museu i els refugis antiaeris. Aquests itineraris podrien ser de diverses subtemàtiques:

- ✦ Itinerari que enllacés el refugi antiaeri de Figueres amb el MUME, dotant de significat concret a les úniques solucions per la població alt-empordanesa durant la guerra: o protegir-se de les bombes (refugi) o marxar de la zona de perill (exili).
- ✦ Itinerari per escolars que comprenés aquells refugis més referenciats per a aquest sector de la societat: el refugi de Palamós, situat sota l'escola municipal, i el refugi del Jardí de la Infància de Girona, complementat amb la Sala de la Guerra Civil del Museu d'Història on hi ha diversos dibuixos de nens que vivien els bombardejos. Tanmateix, seria també interessant la possible combinació d'algun d'aquests amb els que apareixen en el llibre *Ales negres i xampinyons*, ja pensat per poder ser utilitzat com a itinerari, tal i com es pot comprovar a la visita que ja es va realitzar amb diversos IES, entre ells l'Alexandre Deulofeu (vegeu secció 1.2.).
- ✦ Itinerari sobre la destrucció estratègica de municipis costaners, comprenent Roses i Palamós, municipis bombardejats pel creuer Canàries, un dels episodis més coneguts del començament de l'atac per part del bàndol feixista.

Provan i Kenis (2007) estableixen que en recerca s'ha donat molta més atenció en la governança mitjançant una organització que no pas mitjançant una visió en xarxa, ja que la experiència en aquest sentit era bastant limitada. En el control de les xarxes, tanmateix hi ha hagut un cert problema, tot implicant una certa jerarquia i control per tal d'assegurar col·laboració entre les diferents parts. En el cas dels refugis, aquestes parts són homònimes en els seus respectius municipis, ja que solen tenir el mateix tipus de gestor: els consistoris. D'aquesta manera, tots aquells ajuntaments que estiguin d'acord amb la proposta de la xarxa, poden actuar també en grup per poder iniciar contacte amb altres entitats de turisme cultural (MUME, MHG, sales d'exposicions).

Un debat important respecte la XaRAG hauria d'ésser la naturalesa d'aquesta. Com a xarxa, seria òptim poder-la acollir a través de l'Administració pública catalana en el Memorial Democràtic. Tanmateix, si fos una organització independent del Memorial, també podria mantenir unes línies de col·laboració amb aquests i, en aquest sentit, també mantenir-ho amb altres associacions de memòria històrica de la província i també fora d'ella (per exemple, el COMEBE de les Terres de l'Ebre en el marc de la Batalla de l'Ebre, o el poble vell de Corbera d'Ebre).

Un altre element clau seria l'element transfronterer. El mateix MUME ha establert diverses col·laboracions i rutes amb la Catalunya Nord. Algun exemple d'Espai de Memòria és el Memorial a la Retirada (1989) a Arles de Tec (Vallespir), el Memorial del Camp de concentració d'Argelers i l'Associació FFREEE a Argelers de la Marenda (Rosselló), el

Château d'Aubry (pas del tresor artístic cap a Ginebra) a Ceret (Vallespir), la Tomba d'A. Machado i la Residència Quintana de Cotlliure (Rosselló) o la Maternitat suïssa d'Eina (1939-1942, Rosselló). Aprofitem aquest fet com a possibilitat d'ampliació d'aquesta xarxa en un futur en la major proximitat de destinacions clarament de turisme de memòria. Per tant, un cop assolida la consolidació de la xarxa a la província, el següent pas hauria d'ésser aquesta ampliació cap a l'altre costat de la frontera.

Per a la creació de la xarxa, els passos proposats a seguir són els següents:

1. **Contacte i trobada** amb el Memorial Democràtic, els diversos municipis amb refugis antiaeris en condicions per ésser visitables i els seus gestors més directes, així com les regidories de cultura i turisme i altres agents implicats en el projecte de difusió turística d'un equipament com el refugi (coordinadors d'oficina de turisme, historiadors locals, directors d'altres equipaments locals). Aquest contacte hauria de significar una comprovació de l'acceptació i inputs que es vulguin aportar.
2. **Establiment de primeres línies de col·laboració**, tant en forma de promoció conjunta (equipaments turístics, mitjans de comunicació, ajuntaments i oficines de turisme), com el paper que cadascun dels membres de la xarxa hauria de jugar.
3. **Creació i realització d'algunes visites guiades** enllaçant més d'un membre de la XaRAG i/o combinat amb altres destinacions turístiques de memòria. Les possibles modificacions i/o ampliacions en contingut de les visites existents (vegeu casos de Roses, Figueres o Girona) s'haurien d'acordar directament entre la XaRAG i els mateixos guies i l'entorn d'aquests que van participar en la preparació de les visites. Valoració dels resultats a posteriori d'un temps pactat anteriorment en les primeres trobades. En cas de bons resultats, es podria procedir a contactar de nou amb els agents implicats i d'altres que permetessin una nova diversificació i un conseqüent augment del nombre de visites. En cas de poques visites de les noves propostes, s'hauria de procedir a un replantejament i revisió de la gestió realitzada fins llavors.
4. Tant en cas de bons com de mals resultats en la realització de les visites guiades, **realització de col·loquis i exposicions temporals** en els diversos espais de memòria. Al mateix temps, seria també bona una retrospectiva d'activitats similars realitzades en el passat i de casos exitosos en aquest sentit, per poder recuperar-los. Exemples com l'exposició (*silencis*) al Museu de l'Empordà de Figueres podrien ésser susceptibles de recuperar-se i combinar-se amb les visites guiades. En el mateix cas de Figueres, podria quedar reforçat el fet de l'actualment existent Casa

Empordà, edifici de l'Antic Escorxador de la ciutat que acull nombroses exposicions i activitats culturals.

5. **Contacte amb la Filmoteca de Catalunya i recerca de contingut audiovisual** susceptible per a la creació pròpia de la XaRAG, amb la col·laboració d'altres entitats i/o municipis membres de la mateixa, d'exposicions o projeccions concretes sobre els bombardejos. Casos com el DVD documental *Amagats sota terra* (Ajuntament de Girona, 2015) o pel·lícules amb contingut de recreació d'episodis amb relació amb bombardejos antiaeris i construcció o ús de refugis poden col·laborar també a la conscienciació de la societat gironina en aquest moment de recuperació i coneixement dels refugis i el seu valor simbòlic i històric a la nostra societat.

Independentment d'aquests passos, el contacte permanent amb els testimonis directes, indirectes, i historiadors coneixedors de la guerra civil al territori i més especialment als municipis membres de la XaRAG, és vital. La personificació i relació més directa amb els experts en l'episodi bèl·lic a Catalunya ha d'ésser un recurs utilitzat i òptim per a la captació de l'interès de persones no necessàriament implicades o interessades en aquesta temàtica cultural. Recordem les paraules de l'historiador figuerenc Jordi Roig (2015), segons les quals els mateixos ciutadans de Figueres han començat a interessar-se més en els fets a la seva ciutat durant la guerra gràcies a l'obertura del refugi antiaeri a la Plaça del Gra i, molt probablement, la visita guiada de la Guerra Civil a Figueres, els darrers anys.

L'aspecte econòmic és també molt important, ja que la gestió d'aquesta xarxa requeriria una inversió en promoció, elaboració de fulletons, traducció de la informació a diversos idiomes per fer-ho atractiu pel turisme, contractació de guiatges si es detectés un augment en les visites dels refugis, i el retorn d'aquesta inversió envers a l'interès del públic, podria significar un entrebanc, com ja ho ha estat en altres ocasions i equipaments.

En definitiva, aquesta proposta respon a una necessitat de *networking* entre aquests equipaments culturals de memòria i ho fa dotant-los de valor turístic a més de la difusió que dona un tot envers un únic refugi. Així com en alguna ocasió en equipaments del Memorial Democràtic (vegeu el cas de la Garriga, secció 3.7.5.) s'ha ampliat el nombre d'idiomes, amb aquesta xarxa es pretén començar a diversificar el perfil del visitant, fins ara en general molt local.

5.2. Multilingüisme

En els panells informatius dels diferents refugis antiaeris i la promoció realitzada des de l'administració pública local l'idioma predominant és sempre el català. Això denota una clara i positiva intenció de foment de la memòria democràtica a la població catalana, però els Espais de Memòria podrien ser un atractiu turístic de primer ordre. Trobem antecedents en visites guiades com la de la Guerra Civil a Figueres, o refugis de la Tallada d'Empordà, sovint generant l'interès de turistes especialment d'arreu d'Europa (Duserm, 2015).

Un pas clau i clar per a la difusió d'equipaments turístics és oferir la informació en diversos idiomes. En el nostre cas, els altres idiomes oferts haurien d'ésser el francès, el castellà i l'anglès, en aquest ordre per la importància del tipus de turista que visita la nostra província. A més, el francès també és un idioma que aportant-lo als refugis respondria simbòlicament al model pioner en foment de la memòria democràtica, contra l'ocupació nazi de França durant la Segona Guerra Mundial (1939-1945).

Tanmateix, en qüestió d'idiomes s'ha de tenir també molt en compte la demanda, i per aquest motiu és necessari revisar les estadístiques periòdicament. En el cas de Roses, per exemple, el visitant francès al refugi antiaeri és molt constant. Si ho analitzem des d'una perspectiva de la realitat local, potser és més comprensible. En primer lloc, el que s'ofereix és una visita molt específica al refugi, a diferència d'altres casos on es combina amb la història de la respectiva ciutat. En segon lloc, les destinacions de la costa tenen un nombre de turistes més elevat que a l'interior. Altres ciutats com Figueres o Girona disposen de nodes turístics molt importants (Teatre-Museu Dalí, Catedral de Santa Maria, respectivament) que sempre fan atraure el turisme cap a la popularitat d'aquests. En canvi Roses és diferent, en aquest sentit, ja que es tracta d'una destinació de costa, amb els seus equipaments culturals (Castell de la Trinitat, Ciutadella), però no d'un node turístic molt destacable. Aquest fet fa que es diversifiqui la demanda i és possiblement la raó per la qual al refugi hi assisteixi força públic francès, però també espanyol i d'arreu de Catalunya (Oficina de Turisme de Roses, 2015).

Amb aquesta realitat, oferir visites amb més idiomes ha de respondre a una clara voluntat per part dels ajuntaments, amb la clara col·laboració de les respectives oficines de turisme municipals, per tal de millorar la difusió d'un recurs de memòria democràtica com pot ser el refugi antiaeri. A això se li pot sumar el suport d'ens públics d'abast territorial com les diputacions i delegacions de l'Agència Catalana de Turisme de la Generalitat, les

quals ja han demostrat un interès per la turisticació dels refugis antiaeris a l'autor d'aquesta tesina.

És per això que la diversificació d'idiomes és un pas incontestablement necessari, més enllà de visites guiades i difusió informativa en xarxes i fulletons, també per fer més democràtic l'ús dels refugis com a element patrimonial a tot aquell que estigui interessat en visitar-lo.

5.3. La senyalització

Imatge 38: Senyalització del refugi antiaeri a la Tallada d'Empordà (en blanc)

Un element comú entre els dos refugis que es destaquen més en aquesta investigació és la manca de senyalització. La senyalització esdevé un element clau per a l'orientació i creació d'un itinerari adequat pel turista. D'aquesta manera, s'estableix una facilitat molt gran al visitant de tots els punts d'interès, també sense necessitat d'orientació a través d'un mapa, al mateix temps que els punts per on es passen poden ésser triats pels agents turístics que els implementen. En aquesta tessitura, un d'aquests punts clau podrien ser els refugis. A Figueres, entre l'estació de ferrocarrils regionals i el centre de la ciutat. A Girona,

entre el Barri Vell i la zona comercial. Al mateix temps, esdevenen punts d'un episodi històric de característiques cronològicament diferents al de la majoria d'elements atractius pel turista que més es visiten a ambdues ciutats.

No és estrany veure com nombrosos agents turístics internacionals destaquen la importància de la senyalització. Per exemple, Turisme de Queensland (2006), Austràlia, un dels quatre elements clau per a desenvolupar rutes temàtiques és la senyalització en carretera, juntament amb el màrqueting i publicitat, informació de planificació del viatge i una xarxa d'atractius al llarg de la ruta. Aquest darrer element és important també tenir-lo en compte, ja que forma part i recolza una de les propostes a aportar en aquesta recerca per a valoritzar els refugis antiaeris.

Si ens fixem en l'exemple superior, trobem el cas d'un ajuntament que ha decidit finançar una sèrie de cartells, amb un dels quals (en blanc) indicant on es troba el refugi número 1 del conjunt visitable a la localitat empordanesa. Aquest fet hauria d'ésser present en més d'un municipi, i seria de gran importància col·laborar amb el Memorial Democràtic per a proporcionar subvencions als municipis per a poder senyalitzar correctament els altres refugis visitables. Vegeu, per exemple, el cas de Roses, on cap indicador fora el mateix panell in situ pot orientar als vianants per trobar el refugi de la Plaça de la Pau.

És per això que una de les propostes que més importància té en aquesta tesina, lleugerament per sota de la XaRAG, és la senyalització dels refugis antiaeris visitables de la província. Més endavant, seria un gran atractiu, d'almenys poder senyalitzar els no visitables amb una certa importància històrica respecte el seu municipi. Un altre exemple d'això podria ser els refugis de Garriguella, al voltant del camp d'aviació.

5.4. Les visites guiades

Recuperant el punt 3.6. sobre visites guiades, entenem com la gestió cultural que es fa del refugi és necessàriament contemplant les visites guiades. Tanmateix, la realitat estableix una versió diferent: hi ha molts refugis a la província en mal estat, d'altres plens de runa o irrecuperables, i alguns simplement tapiats però amb possibilitats de recuperació. Hi ha alguns municipis que han decidit recuperar aquests refugis i normalment fer-los visitables, però normalment poc sovint i rarament en altres idiomes més enllà del català.

Casos com les visites fora de l'àmbit proposat per l'administració pública, com el mateix guia Nik Duserm fa arreu de l'Empordà, trenquen aquesta rutina, i ja ofereix visites en altres idiomes també parlant de la guerra civil i sobre el refugi antiaeri, on també hi baixa gràcies a la col·laboració de l'ajuntament. Ara bé, sortint de la província de Girona sí que trobem casos com el refugi 307 de Barcelona, amb visites en anglès, francès i castellà, tots els diumenges.

Potenciar les visites guiades, augmentar-ne el nombre o crear-ne de noves, segons el cas en concret de cada municipi, és la manera més directa de fer-los conèixer i fer créixer l'interès de tots els gironins i visitants de la província. Això, tanmateix, requereix una sèrie d'instruments:

- **Senyalització.** Un dels elements més importants, sinó el que més, per a accedir a un punt turístic de les destinacions és, potser més que la seva ubicació, com s'hi facilita l'accés. El que en el món web s'anomena trobabilitat. Tal i com hem citat anteriorment, sense una bona senyalització, tant els refugis rarament serien (o són) rellevants. En general, però, la única senyalització dels refugis es troba in situ.
- **Promoció dels agents turístics i l'administració pública.** Tenint en compte la feina ja facilitada per part de la Generalitat amb el Memorial Democràtic, no sempre és un fet que els mateixos agents turístics més directament relacionats amb equipaments públics, com ho són els refugis, incloguin aquests espais de memòria en altaveus promocionals com ho són les pàgines web dedicades als visitants.
- **Enllaç entre els refugis.** Tal i com es detalla en la proposta de la XaRAG i comparant-la amb l'existent Xarxa d'Espais de Memòria, una acció tant senzilla i alhora potent com la creació d'una entitat o organització que els pugui identificar com l'important conjunt que ja haurien d'ésser, seria un dels passos endavant més directes cap a la seva valorització.
- **Buscar una consolidació més enllà de les efemèrides.** Sovint ajuda a que succeeixin uns fets per a adonar-se del valor d'un element. Per exemple, una exposició de retrospectiva de diversos artistes de la pintura amb un fil conductor. En el cas de la memòria, sol anar més enllà: se sol viure més en aniversaris, efemèrides que esdevenen un oxímoron en sí mateixos (Garcia, 2015). Per una banda se'ls recorden, element positiu, però sol quedar en la necessitat de commemorar una data concreta al cap d'un cert temps d'aquests fets. No és senzill convertir aquesta puntual commemoració en una quotidiana valorització, però crear centres d'interpretació o dotar d'elements relacionats amb refugis, com en el cas del refugi

de l'estació a la Garriga, pot ajudar a assolir aquest objectiu. Una acció que es pot convertir en un nou bon instrument.

- **Diversificació d'idiomes.** A través dels diversos idiomes, també instruments en sí mateixos, que els visitants puguin parlar, destacant-ne l'anglès i el francès, és òbvia la multiplicació d'oportunitats en quant a arribada de visitants. Observar una possible demanda, amb l'avançament de l'oferta, mitjançant la col·laboració indiscutible que aportarien entitats com el Memorial Democràtic o l'Agència Catalana de Turisme, hauria d'ésser una de les primeres accions a implementar de manera serena però alhora valenta.
- **Seguir potenciant el turisme familiar.** Aquest tipus de turisme que va protagonitzar l'any 2014 esdevé sens dubte una estratègia útil per a diversificar el perfil del visitant. Elements com els dibuixos dels nens i nenes sobre els bombardejos a la ciutat de Girona, exposats al Museu d'Història, poden ser destacats en altres formes i municipis per a fomentar un públic que genera una gran diversificació de l'oferta i un augment significatiu del nombre de visitants. Així, relacionant espais de memòria amb aquest tipus de turisme, pot esdevenir també una relació directa amb la recomanació dels propis nens al seu entorn escolar, o la pròpia comunicació dels agents als centres educatius pot ésser una acció que ajudi a mantenir una relativa valorització per part de públics potser a priori no directament interessats. Al mateix temps és important establir com el perfil del visitant a aquest tipus de destinacions és molt variat (Hernández, 2015).

Amb aquests instruments, les visites guiades han d'ésser, en una mesura similar als mateixos refugis, una manera de difondre la memòria històrica i democràtica.

5.5. Els cartells de la guerra: valor artístic i complement turístic amb missatge

Amb les consideracions prèvies sobre els cartells, a més de les propostes anteriors és important no desapropiar l'ocasió de reflectir, en les diverses visites que els refugis antiaeris protagonitzen, alguns dels cartells, especialment els que hi tenen una relació més directa. Tots els cartells de la Guerra Civil poden ser aparentment d'una temàtica molt bel·licista i monòtona, però la realitat, insistim, és ben contrària. El motiu més lògic és l'efecte de la guerra a la societat, d'una manera indiscutiblement transversal. És per això que la influència en sectors tant diferents (educació, sanitat, infraestructura, cooperació)

els fa encara més valuosos. Que un guia pugui disposar d'ells és un element clarament útil per a millorar la qualitat, com a mínim gràfica de les visites.

A aquests cartells s'hi pot sumar tota la numismàtica que es realitzava específicament per traduir-la en donatius per a la construcció dels refugis, tant necessària i altrament imposada a la població en forma d'impostos, o a través de pressupostos extraordinaris des dels diferents consistoris, Juntes de Defensa Passiva o ajudes d'altres comunitats abans de ser preses per l'exèrcit franquista.

Imatges 39 i 40: Exemplars de segells per contribuir amb la JDP de Girona

A través d'aquests cartells, que formen en sí mateixos un univers expressiu, es poden seguir les vicissituds de la revolució i de la guerra (Fontseré, 1983). En les diverses exposicions i llibres que se n'han fet, es poden trobar, des de projeccions o exposicions sense cap ordre més enllà de l'aleatorització a llibres o també exposicions agrupades cronològicament o temàticament. Segons diversos artistes del cartell o el mateix Jaume Miravittles (Comissari de Propaganda de la Generalitat de Catalunya durant la guerra, 1978), l'expressió del cartell és rarament equiparable a qualsevol altre relat al voltant de la Guerra Civil. És per això que a ulls d'algú que no els ha vist, la primera impressió ja aporta una immersió definitiva en l'històric enfrontament que tant va significar per Espanya i molt concretament Catalunya.

Ara bé, l'element més atractiu que poden aportar els cartells no és només complementar les visites, sinó esdevenir un element que no en formés part directament. És

a dir, convertir-se en un element relacionat però no tenir una exclusivitat en la visita. Si bé les visites guiades són el probablement més útil per a conèixer els refugis, el valor afegit que vol proposar aquesta proposta és fer-les envoltar d'altres opcions. Un conjunt de refugis enllaçats en una xarxa haurien de poder gaudir d'altres activitats paral·leles a l'habitual opció d'ésser visitats. Exposicions fotogràfiques, xerrades amb historiadors i testimonis, serien altres exemples. No obstant, crear una exposició dins o fora dels refugis que proporcionés aquests cartells directament relacionats, i comportés saber més enllà de com eren i quina història tenien a dins ells, seria la possible clau de volta en la valorització d'aquesta xarxa. En definitiva, l'oportunitat que proporcionen els cartells és gran, i pot ajudar a entendre'ls relativament sense haver d'entrar-hi.

Algun dels llocs que podrien donar joc a l'hora d'exposar-los, podrien ser equipaments no necessàriament ubicats al mateix municipi que els refugis, per exemple el Museu Memorial de l'Exili, de La Jonquera, on s'hi realitzen contínuament exposicions temporals, o en algun museu d'història (Museu d'Història de Girona) o etnològic (Museu de l'Empordà, a Figueres) de la zona. Altres opcions podrien ser sales d'exposicions o, en cas d'organitzar xerrades al respecte de la guerra, bombardejos o construcció de refugis amb historiadors i testimonis directes o indirectes, també mostrar-ne algun com a suport gràfic. El cartell, en definitiva, arriba a totes les ments: intel·lectuals, buròcrates, treballadors, o fins i tot analfabets (Blacksmith).

5.6. La comunicació

Les propostes anteriors, en el marc de la necessitat de fer els refugis antiaeris gironins un conjunt atractiu turístic, també han de respondre a un conjunt de circumstàncies a les quals, els que ara mateix ja tenen una certa intervenció i valorització, val la pena fer referència. La més important d'elles és la comunicació. No és gaire habitual trobar fàcilment als portals turístics locals ni als regionals, ni tampoc als webs municipals d'aquells que hi tenen refugis.

En casos com Sant Feliu de Guíxols o Garriguella, amb la importància dels refugis que es troben en el seu municipi, no es pot trobar enlloc cap referència als refugis que hi ha. D'altra banda, el més greu és la importància d'aquests refugis. En el primer cas, a Sant Feliu formen part d'un conjunt patrimonial bèl·lic important (búnquers i bateries antiaèries) que es pot visitar amb guiatge, però només informant-se a través del Museu d'Història local i demanant per aquesta visita en concret. En el cas de Garriguella, tot i la

barrera d'ésser de propietat privada, l'estat de conservació d'un dels refugis sembla que tot just comença a tenir un cert auge en visites, però no es pot trobar cap imatge buscant a Internet en cap web, ni tant sols els blogs personals d'aficionats a aquest tipus d'equipaments.

És per això, que aquesta proposta també pretén ésser una petita empenta a que es faci una comunicació adient dels recursos de què disposem a la província. N'hi ha molts que existeixen i els he descobert per casualitat, d'altres a través de diverses referències bibliogràfiques. El primer pas hauria d'ésser difondre a través dels instruments existents i adients per a aquesta tasca l'existència dels refugis, i informar quan i com es poden visitar, ja sigui per visita guiada o si s'obren duran unes determinades hores al dia. Les pàgines web, les xarxes socials i algun cartell en diversos locals dels respectius municipis serien una eina clau per a aquesta correcta difusió. Si ens remetem al cas concret de Figueres, recordant que la visita de la Guerra Civil incloent refugi antiaeri de la Plaça del Gra es fa de tant en tant gratuïtament, la diferència de públic no només és fruit del canvi de preu, sinó de la capacitat de difusió del mateix ajuntament (Duserm, 2015). A més, els mitjans comarcals també ajuden molt a que es generi un gran interès per fer la visita.

Així doncs, una adient comunicació a les xarxes i mitjans locals i comarcals, però al mateix temps fer-la adaptada al turisme de fora la comarca, tant català, com de la resta de l'Estat i del món, en diversos idiomes, hauria d'ésser tant important com la creació de més visites, senyalització i informació de l'existència dels mateixos refugis. L'eina més utilitzada fora les xarxes són els fulletons i cartells en equipaments culturals i turístics: oficines de turisme, biblioteques, museus, ajuntaments, patronats turístics, etc.

Vegem el cas que ho està fent més correctament: Roses. Aquest municipi ja disposa de fulletons i fa difusió de les visites als refugis en diversos idiomes. La conseqüència és un gran nombre de persones de diferents procedències -Espanya i França especialment-, i la possibilitat de programar-ho cada 15 dies els mesos d'estiu.

Per tant, el resultat pràctic d'aquesta sèrie de propostes de comunicació, seria l'utilització dels respectius mitjans de comunicació locals i comarcals, els equipaments públics culturals, destacant les oficines de turisme, i en esdeveniments culturals paral·lels als refugis, a nivell provincial a través de la XaRAG. Tot això mitjançant les pàgines webs turístiques i dels ajuntaments, les xarxes socials d'aquests i de la mateixa XaRAG, i fulletons informatius distribuïts arreu del territori. En aquests s'hi hauria d'incloure una

descripció de la xarxa, la seva missió, els refugis que en formen part i periòdicament afegir-hi un altre fulletó complementari de les activitats culturals i visites guiades.

En el sentit de fer difondre bé els refugis, el més important és també difondre aquest enllaç proposat anteriorment: la XaRAG. En aquesta proposta també s'hi inclou un logotip, que busca dotar a la xarxa del missatge clau de la seva missió: dotar de valor turístic als conjunt de refugis visitables de la província de Girona, tot fomentant la memòria històrica i condemnant el feixisme.

Aquest logo utilitza colors propis del bàndol republicà, destacant el vermell, i una font clara on hi ha l'acrònim per "Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona". En una de les lletres, s'hi ha decidit posar una foto d'un refugi. En aquest cas, el de Garriguella, com a símbol de possibilitat de recuperació de tants amb un cas semblant, tot i ser de propietat privada. En definitiva, es busca una senzillesa i un missatge clar en tant que xarxa de refugis.

Imatge 41: logotip de la XaRAG (Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona)

En resum, aquesta sèrie d'elements respon a una molt reduïda presència dels refugis antiaeris en la comunicació de les comarques de Girona. Un indicador d'aquest fet és el perfil del visitant als refugis, molt habitualment local. A més, un dels instruments clau d'aquesta possibilitat de canvi és la seva correcta comunicació i corresponent presència als mitjans i equipaments públics locals, comarcals i provincials.

5.7. Proposta d'aplicació del Pla de Potenciació del valor turístic del refugis antiaeris

Tot i que aquesta proposta que recull la tesina és més aviat el "què" que el "com", el fet de donar valor als refugis requereix una sèrie de passos que, el més modestament que

es pugui, han de servir per mirar d'aportar un valor afegit en aquesta investigació. Per exemple, facilitar a administracions com la mateixa Generalitat, més concretament la Direcció General de Turisme, una aportació de l'autor en forma d'enumeració de gestions possibles per fer que aquest valor sigui de facto palès gradualment arreu de la província. El més òptim seria la creació de la proposada Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona (XaRAG), però també cal mirar de ponderar les opcions i requeriments d'un procés de creació. D'aquesta manera, els passos proposats a continuació s'espera que siguin seguits en funció de la capacitat i consideració pròpia de cada una -si és més d'una- de les organitzacions i/o institucions interessades.

1. **Revisió** exhaustiva de l'inventari de refugis visitables, buscant la col·laboració directa amb el Memorial Democràtic, així com també altres possibles equipaments turístics que hi puguin tenir relació en les activitats que es poguessin crear al marge de les visites guiades in situ.
2. **Contacte** amb els gestors i propietaris dels refugis antiaeris, els quals resulten sovint els consistoris dels municipis on es troben, respectivament. En cas de municipis amb refugis no visitats gaire o gens ocasionalment, informar-los de la intenció de crear una xarxa que podria beneficiar la regularitat de les visites en aquests casos concrets.
3. **Implicació** del Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera en tant que la institució més preparada i amb més recorregut de la província i probablement Catalunya per l'elaboració de rutes, exposicions i programes regionals i transfronterers. Proposta a altres institucions relacionades amb la memòria històrica i la cultura susceptibles de formar part d'aquesta xarxa, o almenys mirar de fer-los conèixer-la.
4. **Exploració d'oportunitats** en forma de subvencions o altres fonts d'ingressos per a fer possibles aquestes propostes. Ús constant de l'argument referent a aquests recursos, que la seva inversió proporcionarà un retorn molt positiu al patrimoni i societat gironina.
5. Disseny d'una **primera comunicació** dels refugis al públic en forma de missatges a la xarxa, *mailings* i, si es creu convenient, fulletons amb informació força general.
6. **Difusió** de les primeres visites guiades en el context de la XaRAG i disseny d'altres activitats culturals que s'hagin ideat en els punts 2 i 3.
7. **Valoració** dels primers mesos d'activitat de les propostes aplicades i retorn als punts anteriors.
8. Creació de **més informació** sobre les activitats de la XaRAG, també a la xarxa i en forma de fulletons i xerrades, exposicions i projeccions més específiques al respecte.
9. **Proposta de senyalització** dels refugis als ajuntaments amb refugis ja visitables.

Aquesta enumeració de passos no té perquè seguir l'ordre concret en què està establert, però sí es creu que en seria el més adient. És important també tenir en compte que és possible que els recursos necessaris no s'aconsegueixin i s'hagi de redissenyar l'estratègia en la creació d'aquest producte.

Si bé és difícil saber si a nivell públic es podria crear aquesta xarxa, la tipologia d'aquesta es creu que és la més adient, tal i com ho demostra la naturalesa de la resta d'institucions que fomenten la memòria històrica. Tanmateix, a nivell privat també es podria mirar d'arribar a acords amb empreses de guiatge o equipaments culturals de caire privat per incloure'ls en l'oferta de la proposta. Com més inclusiva sigui aquesta, més fàcil serà arribar als acords i resultats desitjats.

En resum, aquesta sèrie de passos és la part més estratègica en la creació del producte, tot i considerar més important presentar de manera més exhaustiva la proposta per se.

7. Conclusions

Els refugis antiaeris a Catalunya representen molt clarament el patiment de la rereguarda, de les persones que no com a molt indirectament tenien alguna cosa a veure amb el que estava succeint al front aquells quatre anys de guerra entre dos bàndols de la mateixa societat catalana i de la resta de l'Estat. Representen una clara conseqüència de la Guerra Total, un atac sistemàtic a l'enemic tant al front com a la rereguarda i la societat que hi havia en ella. La manera més contundent i cruel de debilitar l'enemic. Vegem per exemple l'atac del *Canàries* a Roses, com a mesura dissuasiva per evitar que els soldats baixessin al front.

L'any 2007 va néixer, mitjançant la Llei 13/2007, el Memorial Democràtic. Un model, que a diferència d'altres països, ha tingut la dificultat d'haver de posar sobre la taula com un sector molt gran de la societat va formar part d'aquella guerra i donar suport a la posterior dictadura de gairebé 40 anys que va privar de moltes llibertats i anul·lar la cultura i llengua catalanes des d'una dictadura llarguíssima. Arreu d'Europa ha estat relativament fàcil condemnar el mal de les dictadures als mateixos països que les han patit, ja que aquestes venien d'altres règims. Regne Unit, França o Polònia són exemples de països que han defensat la democràcia que els va ser atacada durant la Segona Guerra Mundial. Aquí ha estat molt difícil reobrir ferides que van passar, també en alguns casos, entre germans i amics per motius ideològics.

A la província de Girona hi ha una sèrie de refugis que ja miren de recollir aquest patiment, aquesta necessitat d'amagar-se a l'únic lloc on de cap manera podia caure una bomba: sota terra. És evident que alguns d'aquests refugis ja han estat presentats a la població, i han mirat de reflectir el patiment d'aquesta, en ocasions acompanyant-los amb esdeveniments o equipaments culturals relacionats ((*silencis*), Sala de la Guerra Civil al Museu d'Història de Girona). Però no és exagerat dir que els refugis a la província pateixen d'una dèbil presència i promoció, ni tant sols els mesos d'estiu. Si bé és cert que el cas de Roses és una destacada excepció, és necessària una eina local i provincial que pugui fer-los gaudir d'aquesta merescuda difusió.

Mitjançant la proposta més important, que es troba en la secció anterior, la XaRAG ha de permetre dotar-los d'un valor afegit en tant que conjunt dels refugis visitables i d'altres amb possibilitats de ser-ho. Aquesta xarxa també permet un enllaç entre els refugis, cosa que els dota d'un contacte i programació conjunta d'activitats paral·leles, ja

siguin exposicions temporals, xerrades, projeccions o d'altres esdeveniments que puguin mantenir una certa regularitat per mantenir l'atracció al visitant.

Quan especifiquem que l'objectiu és dotar d'un valor turístic als refugis, ho fem tenint molt en compte el seu actual valor: l'històric. Independentment del seu estat de conservació, els refugis ja són part de tants relats de testimonis i historiadors, i especialment en relació amb les Juntes de Defensa Passiva durant de manera més destacada els anys 1938 i 1939. És per això que per a fer visible aquest valor, necessitem un instrument molt important i beneficiós com és el turisme.

Per a fer que aquest instrument sigui utilitzat en la seva màxima expressió, és important aprofitar i diversificar el públic que visita aquests refugis, en general sempre de perfil local. Tot i ésser un perfil molt divers en tant que edat i motivació, la seva procedència rarament és de fora de la mateixa comarca del respectiu municipi. Amb els idiomes francès, castellà i anglès, en aquest ordre per nombre de visitants a la província, la promoció és un element clau per a obrir aquesta part del patrimoni a tothom qui desitgi visitar-lo.

Hem d'afegir que està clar que com a turisme de memòria, els refugis són un actiu molt destacable a potenciar. No només representen una de les dues sortides que tenien els habitants dels municipis bombardejats -entenent l'altra com l'exili-, sinó també un símbol de resistència i participació ciutadana en la seva construcció i el seu finançament.

La col·laboració amb les diverses institucions que s'han contactat al llarg de la investigació també ha denotat una important preocupació en el fet que no es puguin visitar ni conèixer gaires refugis a la província, al mateix temps que conèixer més d'un cas de refugis de gran atractiu i conservació tot i la seva pràcticament nul·la difusió. L'aportació dels historiadors i guia turístic, més enllà de la tutorització i la participació en la gestió de les visites al refugi de Figueres, demostra que els passos a seguir a nivell local són senzills, però també requereixen una inversió que sovint pot no contemplar el retorn simbòlic en termes de memòria històrica i democràtica.

La peça clau en la consolidació del turisme de memòria són les xarxes a nivell estrictament institucional (González, 2014). Amb aquesta reflexió és important destacar que aquest conjunt de refugis no és només un enllaç que vol dotar d'un valor afegit i turístic a cada un d'ells, sinó també potenciar el turisme cultural de la província, un model clarament exitós i amb una destacada motivació del visitant, que dota d'una conservació i

posta en valor del patrimoni tangible i intangible. Si aconseguim diversificar l'oferta dins del turisme cultural en moltes destinacions de la província, també podem enfortir aquest tipus de turisme. El nostre territori està farcit de patrimoni ja inherent al progrés de la societat, en forma de, per exemple, monuments, museus, construccions bèl·liques, literatura, música i testimonis orals.

D'una banda, els refugis rarament constituïran una sèrie de punts turístics en les destinacions amb altres nodes destacables, però de l'altra també serviran per enriquir-les i fer que diversos tipus de turista s'inclinin per una oferta alternativa però també important. El context actual no és el més favorable a la memòria històrica i democràtica, però cal aprofitar qualsevol oportunitat, com la mateixa unió dels diversos refugis de la província en estratègia de *networking*, o la col·laboració amb institucions i associacions de foment de la memòria històrica per tal d'aconseguir fer un pas endavant en la democratització del patrimoni.

Mitjançant aquesta sèrie de propostes, l'interès que pot aportar als agents turístics i institucionals, esperem que pugui ser relativament major a com ho era abans, per tal d'aconseguir el millor resultat possible en favor dels nombrosos i sovint amagats refugis antiaeris.

8. Limitacions

Aquesta investigació, potser per la naturalesa tant pionera de la proposta, en el sentit de la tant limitada promoció, identificació, turistificació i senyalització dels refugis, podria haver anat en altres direccions. Si bé és cert que les propostes miren de ser lògiques en la realitat turística territorial, és ben evident que qualsevol altra persona podria haver ideat altres maneres de fer visibles i tenir valor turístic als refugis. En el cas que ens ocupa, existeix la XaRAG, la senyalització, la diversificació d'idiomes per un major rang de perfil turístic, la promoció i la inclusió dels cartells en les visites guiades o altres activitats culturals de la mateixa xarxa proposada.

Tanmateix, també hi ha una limitació territorial: la província de Girona. No només s'ha triat per la millor anàlisi de la realitat dels refugis a aquesta zona, sinó també perquè en territoris com les Terres de l'Ebre, amb el COMEBE i els seus refugis ja ben coneguts i promocionats, o la ciutat de Barcelona i els seus diversos refugis oberts molt habitualment a visites i en diversos idiomes, són exemples d'una certa determinació potser major que a la nostra província. Limitar la investigació geogràficament ha ajudat també a concentrar-se en els diversos refugis que es visiten i podrien arribar a visitar a la zona, així com aquells equipaments susceptibles de col·laborar amb els refugis per millorar-ne la difusió.

En la part d'anàlisi d'aquest treball s'han volgut destacar dos refugis més especialment: el de Figueres i el de Girona. El motiu principal ha estat el coneixement de l'autor del de Figueres i també la importància i conservació del segon. Al mateix temps, esdevenen dos casos fàcilment contrastables, ja que el primer té una gestió turística molt recent i no s'enllaça amb un museu com ho fa el segon, que també porta més temps obert al públic. Al mateix temps, concentrar-se en dos pot haver fet no conèixer tant profundament els casos d'altres refugis de la província, tot i ser detallats en alguna de les seccions de la tesina. Cal puntualitzar que en ocasions Figueres destaca per la informació aportada, i això es deu bàsicament a la facilitat de l'autor per conèixer més la ciutat. És possible que es coneguessin més detalls indagant més en el cas de Girona, però la part teòrica no s'ha volgut destacar més per incidir més realment en la proposta de posta en valor turístic del producte en qüestió que són els refugis.

Si bé els refugis ja són una part important del patrimoni gironí de la guerra, especialment just passada aquesta existeix un altre actiu molt important: els búnquers. Se'n conserven molts al llarg dels Pirineus i són un actiu que es podrien sumar als diversos equipaments citats en el treball. Tanmateix, cal especificar bé a favor dels refugis antiaeris,

ja que aquests no són una part del patrimoni tant ben conservada. Aquesta és una de les altres direccions que podria haver seguit la investigació, tot i que hem de considerar que el patrimoni bèl·lic de la província és molt variat i va més enllà dels dos elements citats.

El fet de fer la tesina més en el marc d'una proposta que d'un pla d'aplicació d'aquesta, fa que el treball es centri més en ella que en com els possibles interessats l'haurien de recollir i aplicar. És per això que aquesta part més pràctica es recull implícitament en el text i més explícitament a la secció 5.7.

9. Bibliografia

9.1. Llibres

- de Andrés, J. (2010). *Carteles de la Guerra Civil Española (atlas ilustrado)*. Madrid: Tikal-Susaeta.
- Bernils, J. M. (1986). *La Guerra Civil a Figueres (1936-1939)*. Figueres: Empordà.
- Garcia, D. (2015). *Ales negres i xampinyons. Bombardeigs i refugis Figueres 1936-1939*. Viladamat: Gorbs.
- Huxham, C. (1996). *Creating collaborative advantage*. Londres: Sage.
- Lennon, J., Foley, M. (2000). *Dark Tourism: the attraction of death and disaster*. Londres, Nova York: Continuum.
- Miravittles, J., Termes, J., & Fontseré, C. (1978). *Carteles de la República y de la Guerra Civil*. Barcelona: La Gaya Ciencia.
- Pericot, J., Prat, J. (2012). *Bombes sobre Girona*. Girona: Ajuntament de Girona.
- Puig, J., Pujol, E. i Bagué, G. (2014). *(silencis) Figueres sota les bombes 1938-1939*. Lladó: Úrsula Llibres.
- Pujadó, J.
 - (2006). *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
 - (2008). *El llegat subterrani: els refugis antiaeris de la Guerra Civil*. Badalona: Ara Llibres.
- Solé, J. M. i Villarroja, J. (1986). *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

9.2. Articles

- Barbón, JJ. (2007). Carteles de la Guerra Civil. *Archivos de la Sociedad Española de oftalmología*, 82(9), 593-594.
- Blacksmith, M. *Arte y propaganda política en la Guerra Civil Española*. Carteles republicanos de la Guerra Civil Española. Recuperat 4 agost 2015, des de www.guerracivil.org/Carteles/ArteyPro.htm

- Bouliou, C. (2013). Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires. *Cahier Espaces*, 313, 68-71.
- Clarà, J.
 - (1983). Girona sota les bombes (1936-1939). *Revista de Girona*, 105, 331-344.
 - (1986). Bombardeig de Roses i nit de terror. *Revista de Girona*, 118, 472-476.
- Coma, L. i Costa, E. (2008). El projecte museogràfic del refugi antiaeri de l'Estació de la Garriga. *Ebre* 38, 3, 251-257.
- Da Silva, M., Bougon, L. (2013). Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et cultural pour la France. *Cahier Espaces*, 313, 48-51.
- Donaire, J.A. (2004). Turismo cultural en un espai rural. *Revista de Girona*, 224, 79-83.
- Donaire, J.A., Fraguell, R.M., Mundet, L. (1997). La Costa Brava ante los retos del turismo. *Estudios turísticos*, 133, 77-96.
- Fontseré, C. (1983). *Consideraciones sobre el cartel de la Guerra Civil*. Carteles republicanos de la Guerra Civil Española. Recuperat 4 agost 2015, des de <http://www.guerracivil.org/Carteles/Fontseré/Articulo.htm>
- Garcia, D. (2013). Ales negres. Bombes sobre Figueres (1936-1939). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 44, 471-500.
- Guixé, Jordi (2008). El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228. Recuperat 3 agost 2015, des de <http://goo.gl/A7NJZd>
- Hardy, A. (2003). An investigation into the key factors necessary for the development of iconic touring routes. *Journal of Vacation Marketing*, 9 (4), 314-330.
- Laliou, O. (2003). Mémoire de la Shoah. L'action du Centre de documentation juive contemporaine (CDJC). *Cahier Espaces*, 80, 27-31.
- López-Guzmán, T.J., Sánchez, S.M. (2008). La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas. *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 6(2), 159-171.
- Millán, M. (2001). Viejos recursos para nuevos turismos: El caso de la región de Murcia. *Cuadernos de turismo*, 8, 109-128.
- Olsen, M. (2002). Keeping track of the self drive market. D. Carson, I. Waller and N. Scott, eds., *Drive Tourism: Up the wall and around the bend*. Brisbane: Common Ground Publishing, 11-24.

- Petit, A. (31 maig 2015). Figueres sota les bombes. *Diari de Girona: Dominical*, p. 2.
- Prat, J. (2013). L'aeròdrom republicà 318 (I). *País Petit*, 20, 16-18.
- Pujadó, J. (2009). Els refugis antiaeris gironins. *Revista de Girona*, 254, 92-101.
- Serrallonga, J. (2010). Els refugiats i desplaçats a Catalunya durant la Guerra Civil. *L'ordit*, 3, 13-22.
- Stone, P. (2006). A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *TOURISM: An Interdisciplinary International Journal*, 54(2), 145-160.
- Tarlow, P.E. (2005). Dark Tourism: the appealing 'dark' side of tourism and more. M. Novelli (ed) *Niche Tourism - Contemporary Issues, Trends and Cases*, Oxford: Elsevier, 47-58.
- Toselli, C. (2006). Algunas reflexiones sobre el turismo cultural. *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 4(2), 175-182.
- Urbain, J-D. (2003). Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif. *Cahier Espaces*, 80, 5-7.
- Watts, M. (2009). Collaborative implementation network structures: cultural tourism implementation in an English seaside context. *System Practice and Action Research*. 22, 293-311.

9.3. Tesis doctorals i recerques acadèmiques

- Abulí, O.
 - *El turisme negre: estudi de destinacions, motivacional i la seva classificació*. Girona: Universitat de Girona. Treball de fi de grau. Facultat de Turisme, 2013.
 - *Visita combinada entre el Museu Memorial de l'Exili i el Refugi Antiaeri de la Plaça del Gra de Figueres: proposta de producte turístic per Figueres i l'Alt Empordà*. Treball de pràctiques. Màster en Turisme Cultural, 2015.
- González, D. (2014). *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient*. Treball de fi de màster. Facultat de Turisme, 2014.
- Imperial, M. T. *Collaboration as an Implementation Strategy: A Assessment of Six Watershed Management Programs*. Indiana: Universitat d'Indiana. Tesis doctoral, 2001.

9.4. Normes jurídiques

- Catalunya. Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic. (DOGC, núm. 5006, 12-11-2007, pàg. 45172-45179).
- Catalunya. Llei orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'autonomia de Catalunya. (DOGC, núm. 4680, 20-07-2006, pàg. 31785-31936).

9.5. Pàgines web d'interès

- Aeronàutiques. (2011-2015). *L'Empordà des de l'aire: passat, present i futur d'un país aeronàutic*. Recuperat maig-agost 2015, des de <http://aeronautiquesemporda.blogspot.com.es>
- Cabanes - Alt Empordà: retalls d'història. (2015). *Camp d'aviació i hangars*. Recuperat 18 agost 2015, des de <http://bit.ly/1fNs5Gy>
- El darrer front. (2014). *L'aeròdrom de Canet de la Tallada - Verges, Baix Empordà. Patrimoni Històric*. Recuperat 19 agost 2015, des de <http://bit.ly/1Jp8sx5>
- Enciclopèdia Catalana. (2015). *enciclopedia.cat*. Recuperat 1 juny 2015, des de <http://www.enciclopedia.cat>
- Fem Ruràlia. (2015). *Història i paisatge: camp d'aviació i búnquers del Mas Llunes*. Recuperat 27 agost 2015, des de <http://www.femruralia.cat/?product=146>
- Filmoteca de Catalunya. (2015). *Filmoteca de Catalunya*. Recuperat 21 agost 2015, des de <http://www.filmoteca.cat/web/>
- Generalitat de Catalunya.
 - (2015). *El Memorial Democràtic*. Recuperat 7 juny 2015, des de <http://memorialdemocratic.gencat.cat/ca/>
 - (2015). *Estadístiques de les oficines de turisme - 2014*. Recuperat 16 agost 2015, des de <http://bit.ly/1KTAwIT>
- Visita La Garriga. (2015). *Patrimoni i memòria*. Recuperat 8 agost 2015, des de <http://www.visitagarriga.cat/ca/patrimoni-i-memoria>
- Marquès, S. (2013). *Les rutes de l'exili republicà del 1939*. Recuperat 5 juny 2015, des de <http://bit.ly/1hczkCT>
- Memorial Democràtic. (2015). *Recuperem la memòria històrica. La cultura catalana a l'exili*. Recuperat 7 juny 2015, des de <http://bit.ly/1fTAjes>
- Museu d'Història de Girona. (2015). *Bombes sobre Girona. La defensa passiva durant la Guerra Civil: barricades, trinxeres i refugis antiaeris*. Recuperat 15 juny 2015, des de <http://bit.ly/1LjyVxw>

- Memorial Democràtic (2015). *Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya*. Recuperat 30 juliol 2015, des de <http://bit.ly/1DR2g0h>
- Museu Memorial de l'Exili. (2015). *El MUME*. Recuperat 5 juny 2015, des de <http://www.museuexili.cat>
- Nik Duserm. (2015). *Visites*. Recuperat 14 juny 2015, des de <http://www.nikduserm.com/visites-guiades/>
- Patrimoni de la Garrotxa: llistat del patrimoni natural i arquitectònic de La Garrotxa.
 - *Refugis Aeris / El Mallol*. Recuperat 22 agost 2015, des de <http://patrimoni.garrotxa.cat/444/>
 - *Refugis antiaeris: Tortellà*. Recuperat 22 agost 2015, des de <http://patrimoni.garrotxa.cat/407/>
 - *Refugis antiaeris: Vall d'en Bas*. Recuperat 22 agost 2015, des de <http://patrimoni.garrotxa.cat/133/>
- Patronat de Turisme Costa Brava Girona. (2015). *Visites guiades „Bombes sobre Girona“*. Recuperat 21 juliol 2015, des de <http://bit.ly/1EpeMYp>
- Visit Roses. (2015). *Visita guiada al refugi antiaeri*. Recuperat 21 juliol 2015, des de <http://bit.ly/1VIJshM>
- Welcome to my Nightmare. (2013-2014). *Aeródromos / Campos de aviación*. Recuperat 19 agost 2015, des de <http://bit.ly/1iaOnWj>

9.6. Contingut audiovisual

- Vimeo. 24ixs. (2012). *Bombardejos sobre Girona [Vídeo]*. Recuperat 2 agost 2015, des de <http://vimeo.com/48426718>
- Xarxa Audiovisual Local. (2015). *Ens endinsem al túnel del temps de Figueres [Àudio]*. Recuperat 7 juny 2015, des de <http://www.laxarxa.com/latarda/noticia/ens-endinsem-al-tunel-del-temps-de-figueres>

10. Annexos

10.1. La gestió turística i patrimonial de l'Alt Empordà vist per persones implicades

En aquesta secció s'ha volgut aportar un cert treball de camp, tot fent un seguit de preguntes a persones relacionades en el món del turisme i/o la memòria històrica. El resultat ha estat força satisfactori, i ajuda a reforçar la necessitat que estableix aquest treball -posar en valor els refugis a través del turisme-, a més de fer-la extensiva a altres elements de Figueres i la comarca de l'Alt Empordà. Per contra, a nivell provincial no s'ha analitzat en aquest sentit la gestió del turisme cultural, però a través de les diverses seccions del treball ja s'ha pogut comprovar quin aspecte té a nivell d'aquest àmbit territorial.

10.1.1. Entrevista a Nik Duserm

Imatge 42: Nik Duserm mostrant uns forats de bala en una visita a la Tallada d'Empordà

En Nik es presenta com „un guia turístic autònom Freelance especialitzat en visites guiades a la zona de l'Empordà“. El seu interès per descobrir llocs desconeguts l'ha portat a oferir visites per la zona d'alguns llocs poc coneguts que considera fora dels circuits turístics habituals. Té una llarga i ampla experiència, començant ja des dels anys vuitanta, i el fet d'oferir visites guiades en català, castellà, anglès i -„algunes“, especifica- en francès,

es nota amb els visitants que rep de tot el món: de tot l'estat espanyol, Europa (Països Nòrdics, Islàndia, Alemanya, Polònia, Txèquia, Regne Unit, Irlanda, Holanda, Bèlgica, França, Àustria, Suïssa), Àsia (Japó, Taiwan, Xina, Corea del Sud), Amèrica (Canadà, EEUU) i Oceania (Austràlia, Nova Zelanda).

D'entre les properes visites que té programades a dia 9 d'agost d'aquest 2015, hi ha les d'Ullastret, La Bisbal d'Empordà, Canapost, Corçà, Monells, Peratallada, Palau-Sator i Sant Joan de Bedenga. La visita que realitza a Figueres sobre la Guerra Civil ha estat exitosa cada vegada que s'ha realitzat, tant per la feina que ha portat al darrere (destacant-ne la col·laboració amb l'historiador local Jordi Roig), com per la seva difusió des de l'Oficina de Turisme, el consistori i el ressò als mitjans²¹.

1. **Consideres que Figueres és una destinació de turisme cultural? Sí** Quines raons et fan pensar que ho és? *La gent ve pel museu Dalí, però tenim moltes més coses: edificis històrics, elements en relació a la Guerra Civil (per exemple, els quadres del Museu del Prado, que van passar per Figueres amb el Tresor Nacional), els maçons, la República, els horaris (abans per la frontera i el canvi que va fer Franco) abans més europeus que ara...*
2. **S'haurien de rehabilitar més refugis a Figueres, per tenir-ne més de visitables? Sí!** *De fet el de la Plaça Josep Pla s'havia d'obrir abans que el de la Plaça del Gra. Tenir-ne un altre estaria bé, tot i que a partir de tres ja potser seria repetir-se. I es podrien obrir sales en relació amb la seva història, sempre i quan la gent vingüés. Per a què la gent visiti els refugis, també convé donar-los elements que ajudin a marcar la diferència, com per exemple l'enllaç amb l'Asil Vilallonga que té el refugi de la Plaça del Gra.*
3. **Quins llocs són parada obligatòria per als visitants de Figueres?** *El museu Dalí és imperdible i dóna molta gent a la ciutat, però també és molt important visitar el Castell de Sant Ferran (en realitat fortalesa -puntualitza), i les poc potenciades cases de finals del segle XIX i principis del XX.*
4. **Creus que hi ha algun recurs cultural amb un alt potencial per tal de promocionar i incrementar les visites? Quins?** *El que més m'afecta directament és el tema de la Guerra Civil. Ara la gent s'hi interessa. Tinc visitants alemanys, anglesos i holandesos, que darrerament han volgut conèixer aquest episodi. Pensa que també podríem atraure gent amb família aquí o viceversa. També*

²¹ Xarxa Audiovisual Local. (2015). *Ens endinsem al túnel del temps de Figueres*. [7/06/2015] <http://bit.ly/1OZGZW6>

falten més idiomes i explicar que la guerra no va acabar a la frontera, sinó que encara quedava València i Madrid passat el 8 de febrer de 1939.

5. **Comparteixes sovint imatges de parts de les diferents poblacions empordaneses no massa conegudes o poc vistoses. Quins racons de la zona visiten els turistes que assisteixen a les teves visites arreu de l'Empordà? Normalment els turistes visiten el museu Dalí i Girona, però els més curiosos van també a Pals i Peratallada. Quan jo vaig començar-hi a fer visites (a Peratallada), l'any 1996, ningú s'hi interessava, just al contrari que ara. Però Peratallada s'està massificant, una mica com Pals, i hi ha molts més bars i botigues que fan canviar la imatge de la població. Hi ha una gran quantitat de pobles que podrien potenciar recursos importantíssims, com per exemple la Bisbal d'Empordà, amb un castell i un barri jueu destacables.**
6. **Explica en què consisteixen i com van començar les visites guiades sobre la Guerra Civil a Figueres? Aquesta visita va començar quan la Mari [coordinadora de l'oficina de turisme figuerenc] va contactar amb mi en motiu del 75è aniversari de la Guerra Civil. Ja sabia que havia fet visites semblants amb importància històrica d'aquest caire: Agullana, La Vajol... i va creure, suposo, que era jo el més preparat per fer una visita enfocada a Figueres. La vaig preparar amb en Jordi Roig (historiador), que ja havíem fet altres propostes plegats.**
7. **Per aquestes mateixes visites, quin tipus de perfil té el visitant que s'hi inscriu? Els estrangers tenen molta curiositat per la història, i solen repetir amb mi en visites a altres poblacions de l'Empordà. La gran majoria, a les visites de Figueres, són d'allà mateix, i tenen una curiositat que crec que respon al fet que no se n'ha parlat gaire d'això. Alguna vegada han vingut a fer la visita famílies, cosa que m'agrada molt i em sembla molt bé.**
8. **T'has ajudat de l'historiador Jordi Roig per a preparar el contingut de la visita guiada. Què és el més important a l'hora de transmetre la història a un turista? Ser objectiu, tot i que costa molt. Sempre miro d'explicar les dues versions de fets, si les sé. Per a fer visites guiades, no és més important explicar totes les dades i fets d'un episodi, això ja ho poden llegir en una enciclopèdia, per exemple. És més important explicar-los coses que els atraguin, anècdotes que ho facin humà.**
9. **A més de les visites que fas regularment, periòdicament les fas en col·laboració amb l'ajuntament figuerenc. Quina diferència hi veus, més enllà de la gratuïtat que significa per les persones que decideixen fer-les? Està clar que ve menys gent interessada quan és pagant. Des de Figueres, quan és gratuït, s'hi arriba més a la gent. Des de l'oficina (de turisme) i l'ajuntament es fa una promoció a la que jo difícilment puc arribar quan les visites són pagant. No hi veig**

molta diferència, però sí que noto que quan hi ha molta gent que la fa (gratuïta), alguns veus que venen a passar l'estona. De tant en tant, alguns marxen.

10. Ara s'hi ha afegit el refugi antiaeri de la Plaça del Gra. Com creus que aquest ha fet canviar la visita i la visió de les persones que la fan? És un afegit que ajuda a ensenyar més les coses on van passar, i el fet de baixar-hi és més atractiu, li dóna més caliu. Amb això la gent sempre s'hi interessa més, per això també porto fotos que il·lustren moments que explico, en les meves visites.
11. Més enllà de la visita que ofereixes sobre Figueres, coneixes alguna altra iniciativa de tipus turística on es visitin refugis antiaeris? A Roses el refugi s'obre al públic, i també els refugis de la Tallada d'Empordà, no exactament iguals que els urbans, ja que és al camp d'aviació.
12. Creus que algun dia Figueres podrà esdevenir una ciutat amb un atractiu de memòria històrica que pugui aportar una certa competència al Teatre-Museu Dalí? Jo crec que sí. Arribarà un moment en què es coneixerà. Si es fa un esforç a les dues parts, Figueres podrà presumir de fomentar la memòria històrica. Però això també crec que costarà.

10.1.2. Entrevista a David Garcia

Imatge 43: David Garcia presentant el seu darrer llibre al Castell de Sant Ferran

En David Garcia Algilaga és llicenciat en Història i es defineix com una persona interessada en recuperar la història aeronàutica empordanesa, però parlant amb ell no es

cansa de manifestar la necessitat de fer memòria històrica i fer arribar la història a la gent, des d'una manera objectiva, i és el que precisament creu haver aconseguit amb el seu darrer llibre, *Ales negres i xampinyons. Bombardeigs i refugis Figueres 1936-1939*²². Actiu a xarxes socials i bloguer, comparteix una mica la proposta d'aquesta tesina: enllaçar més els refugis amb la història local i altres activitats al respecte. Veu la necessitat de difondre especialment la història local a nivell escolar, i té una imatge d'una Figueres de potencial turístic.

1. *S'haurien de rehabilitar més refugis a Figueres, per tenir-ne més de visitables? Depèn de l'itinerari que es desitgi. Amb el de la Plaça del Gra ja és suficient, però caldria un espai complementari per arrodonir l'itinerari. Una sala d'un museu de la ciutat, museu amb el que no compta Figueres, seria un bon espai per complementar un itinerari d'aquest tipus. Molts pobles francesos, i d'altres països com ara Bèlgica, per petits que siguin, tenen un museu d'aquest caire. Figueres no, i això és una mancança important.*

2. *Consideres que Figueres és una destinació de turisme cultural? Sí Quines raons et fan pensar que ho és? Figueres és una destinació amb potencial turístic de primer ordre. Ho és bàsicament pel Teatre-Museu Dalí. És tant conegut que només per ell sol ja és l'atracció turística i cultural de la ciutat. Un milió de persones l'any! Això és fantàstic però també és un handicap i s'hauria de gestionar, trobo, per ampliar l'oferta turística i cultural, ja sigui al voltant del mateix Dalí o no, per aprofitar la tirada que té el Museu i també per a què la ciutat tingui una oferta rica i variada.*

Figueres hauria de ser diversificada, mantenint, com no pot ser d'altra manera, el Museu Dalí com a icona de la cultura de Figueres i el pol d'atracció estranger, i així, crec que augmentaria el seu potencial turístic i cultural. I una d'aquestes branques de la diversificació podria anar dirigida cap als bombardeigs i refugis, independentment de la Guerra Civil, que ja ha donat per un itinerari. El refugi de la Plaça del Gra seria l'arquitectura visible d'aquest hipotètic itinerari que podria fer entrar a Figueres dins l'univers cultural que està sorgint a banda i banda de l'Albera (Cotlliure, Portbou, Jonquera, Argelès, Agullana, Elna,...), al voltant de la memòria històrica, i així promocionar-nos mútuament, a la vegada que s'estaria fent una tasca pedagògica important i necessària.

3. *Després d'editar el llibre Tocant el cel, has escrit Ales negres i xampinyons. Com definiries aquest llibre i què creus que aporta a la*

²² Petit, A. (2015). Figueres sota les bombes. *Diari de Girona: Dominical*, p. 2

bibliografia històrica sobre la Guerra Civil a Figueres i Catalunya? Crec que és un llibre que aporta de manera rigorosa i objectiva una visió dels bombardejos aeris a la ciutat i la construcció i significat dels refugis. No és el primer llibre que tracta aquest tema, però aquest ha sorgit com un nou referent, fins que aparegui un altre, perquè ho tracta objectivament, amb moltes fonts consultades i d'una manera àmplia, local però no localista, que explica els fets responent a les preguntes que poguessin sorgir. És molt pedagògic, trobo.

4. *Quins elements i/o parts es del llibre podrien destacar en una visita guiada?* El més destacable per a visites serien els testimonis. A través d'ells es poden explicar els temes importants del contingut del llibre, i es capta més l'atenció amb les vivències dels qui ho van presenciar. Però també s'hauria de destacar poder fer un seguiment dels bombardeigs i dels refugis gràcies al llibre, ja que els ha actualitzat, ampliat i explicat.
5. *Pot Ales negres i xampinyons tenir continuació?* Pot tenir una ampliació, sens dubte. S'hi poden afegir, per exemple, nous testimonis. Per una altra banda, es pot complementar. De fet estic treballant amb el GRAG en un nou llibre que el complementarà, i que indirectament creuarà els dos anteriors [Ales negres i xampinyons i Tocant el cel].
6. *Aquest llibre s'ha fet amb moltes fonts. Hi ha molta aportació per part teva com a historiador?* Aquest llibre és molt complementat. S'han consultat arxius, molts, s'han llegit llibres, també molts, s'ha escoltat a testimonis, s'ha fet treball de camp,... I de tot això sorgeix una hipòtesis que el llibre defensa i de la qual sorgeixen conclusions que són l'aportació més personal.
7. *Com a historiador, què esperes del llibre?* Espero que es faci conegut i que el seu missatge i contingut se sàpiga per poder conèixer una mica millor el nostre passat.
8. *Havies previst la possibilitat de l'aplicació del seu contingut, per tal d'explicar la guerra civil a casa nostra, a un públic internacional?* Si tens una difusió bona i amb certs mitjans es pot internacionalitzar. Ara bé, jo ho veig més aviat com quelcom que es pot enfocar fàcilment al món escolar, sense menystenir a públic general que vulgui conèixer el nostre passat. Una manera d'internacionalitzar-lo seria vincular el llibre-itinerari a algun acte de ciutat i vincular aquell acte a una ciutat estrangera amb vivències semblants a les nostres.
9. *Estàs satisfet de com s'està tractant la memòria històrica a Figueres actualment, en general, i també especialment en comparació amb abans de la (re)descoberta del refugi de la Plaça del Gra?* En general no. Sí que s'està avançant però crec que el missatge, contingut, coneixement no arriba del tot, però això tampoc és responsabilitat de l'administració local. Crec que vivim molt en la

immediatesa, es fan coses per a commemorar aniversaris, per exemple, però tenen el seu moment i després s'obliden perquè sorgeixen altres coses contínuament. Això no és dolent, però s'hauria de profunditzar en allò que es cregués més important per fer arribar el missatge pedagògic al públic. A banda d'això, cal dir que crec que moltes de les coses que es fan no són prou objectives.

10. Vaig poder assistir a la visita guiada que vas fer als estudiants de 3r d'ESO a l'IES Alexandre Deulofeu de Figueres, on agafaves fragments del llibre per explicar in situ històries sobre els bombardejos i altres detalls al voltant dels refugis. Tens un projecte al voltant d'aquest tipus de visita que vols fer en col·laboració amb l'ajuntament. En què consisteix, i en quin punt es troba aquest projecte? He presentat una proposta a l'ajuntament, a través de Turisme, amb la qual es podrien fer visites específiques sobre refugis i bombardeigs a Figueres, independentment de l'itinerari de la Guerra Civil que ja s'està fent. A aquestes propostes els cal una certa regularitat i una integració amb elements tant importants com els d'Agullana, la Jonquera i el Sud de França. Així, podríem assolir un dels objectius d'aquest llibre, que no és altre que convertir-lo en un itinerari.

En David també ha citat al seu blog, un cop realitzada la interessant ruta realitzada sobre el seu darrer llibre, que aquesta „ha de ser l'embrió de l'itinerari que proposaré a l'Ajuntament a través de Turisme, per a què Figueres disposi d'una ruta històrico-turística específica sobre aquest tema, a banda de la que ja existeix sobre la Guerra Civil, per a què s'aprofiti i s'exploti un important patrimoni“.

10.1.3. Entrevista a Jordi Roig

En Jordi és llicenciat en Història a la Universitat de Girona i Documentació a la Universitat Oberta de Catalunya. Professor de secundària en història i geografia, ha publicat diversos articles a la premsa local i a la revista *Alberes*. També ha treballat en una exposició (*El somni republicà. Republicanisme a les comarques gironines, 1900-1936*) com a documentalista, entre d'altres projectes. Actualment, col·labora amb Enric Pujol en *L'Abans de Figueres*, una memòria i història gràfica de Figueres amb fotografies inèdites compreses entre els anys 1875-1967 sobre diversos temes a la ciutat alt-empordanesa i ha publicat altres projectes en el marc de la història. Actualment treballa en una beca de recerca ciutat de Figueres 2013 sobre la història de l'institut Ramon Muntaner.

Imatge 44: Al micròfon, Jordi Roig a la presentació de "L'Abans de Figueres 1875-1967"

La seva relació amb el turisme es tradueix principalment en que va treballar al Dalí durant deu anys, tot i que ha col·laborat en la creació d'alguna visita guiada. És una persona que condemna del feixisme: "No es pot ser objectiu en la Guerra Civil, per molt que ho intentis. Has de condemnar clarament el franquisme. Jo dividiria entre guerra i franquisme. Després de la guerra van passar 40 anys! Pensa que es podria presentar un projecte turístic per cadascuna d'aquestes etapes".

1. **Com valores la difusió de la història de la nostra terra a través del turisme?**
*En aquest tema en concret, hi ha molta feina a fer. Una persona que arriba a Figueres hauria de poder-ho llegir en varis idiomes. Potser hi ha gent que li interessa, ha llegit Orwell o Hemingway, sensibilitzada, i crec que s'haurien de donar missatges en aquest sentit. "Figueres, víctima del feixisme". Fins i tot és comercial, no?
Al Passeig Nou no hi ha res inscrit sobre el bombardeig dels italians tant important. A la Plaça del Gra, pels nazis. No venen els nazis? Se'n fan pelis molt sovint. El Castell de St. Ferran, encara a mans dels militars, per desgràcia no s'aprofita. Cal dir que aquest castell segueix a mans d'hereus del franquisme. Allà s'hi van afusellar persones dels dos bàndols, per exemple. Els ajuntaments que hem anat tenint a Figueres no eren capaços de portar la contrària als militars.*
2. **Quins llocs són parada obligatòria per als visitants de Figueres?** *El monument a Monturiol, monument a la República. Jo sempre m'hi fixo. De fet un monument que van restaurar, no recordo quin, idèntic, és un monument a la República. A partir d'ell pots explicar moltes coses: el bombardejos, la guerra civil,*

gent important com Abdó Terrades o Monturiol (un socialista utòpic que es va inventar el submarí pensant en les futures generacions, en el progrés social), més que pels beneficis econòmics. Figueres és un monopoli de Dalí actualment. Abans ja se n'havia parlat molt d'aquests temes, però ara no. És una ciutat que, a diferència d'altres com Vic o Olot, era republicana i progressista. No és una ciutat clerical: fins i tot, en un cas, una processó dels anys 60 es va haver de parar pel rebuig de la gent. Davant del Cafè Royal [un dels bars de la Rambla] estaria bé fer-hi una paradeta. Es podria incloure en una visita. Just a dalt havia set la seu dels republicans figuerencs (Federació Republicana Socialista de l'Empordà, que posteriorment es va annexionar a ERC).

I el castell? No ho conec tant, però sí. Tinc entès que el General Prim va estar apunt de bombardejar-lo. No va servir mai gaire per res, va quedar obsolet al cap de poc, però en relació a la guerra, era un centre de reclutament de brigadistes internacionals. Una part del mur està enderrocada... És parada obligatòria, juntament amb el mirador de l'accés al castell, hi han unes vistes molt bones, i des d'allà es podria parlar del bombardeig del Canàries a Roses, per exemple. O també podríem dir d'aquí on som [el Casino Menestral] o també l'Església de Sant Pere (construïda per presos republicans)...

- 3. Consideres que Figueres és una destinació de turisme cultural? I tant! Quines raons et fan pensar que ho és?** Ho és de primer ordre, però sembla gairebé segrestada per Dalí i sovint oblidem coses molt importants. Explicar la història de la ciutat sense Dalí és perfectament possible. La Fundació hauria de fer més per la ciutat... És un lobby cultural fort. Però l'edifici és de Figueres, i no es fa valdre prou. S'ha de fer valdre, i evitar una mica la submissió del consistori. També estaria bé lligar-la amb l'Empordà, Figueres és capital indiscutible! Hi hauria d'haver una ruta modernista, podria ser molt maca a Figueres. Els hisendats més importants del segle XIX vivien a Figueres, no Girona! Tenim molts edificis. I el cementiri! Quines criptes. I si fem una fira d'oficis de l'època? Enlloc de les Justes, que no tenen sentit, fer aquesta fira del que havien significat els oficis fa 100 anys seria molt bo. I això als turistes els hi agrada molt.
- 4. S'haurien de rehabilitar més refugis a Figueres, per tenir-ne més de visitables?** S'haurien de localitzar i marcar tots. De fer-los visitables, amb un n'hi ha prou. Mantenir el refugi [de la Plaça del Gra] ja em sembla bé com és, i fer un espai d'història local, un museu d'història de la ciutat, que anés en aquesta direcció. El Museu de l'Empordà va ser una bona idea...
- 5. La visita guiada de la Guerra Civil a Figueres no és el primer projecte en què col·labores amb en Nik. Com la valores, vist el resultat i el seu èxit?**

Vam indagar amb el tema de l'exili. Érem tres persones, però més endavant vam quedar jo i en Nik i vam proposar algunes visites, fins que vaig haver de marxar per qüestions laborals. Va durar un any i la ruta que hi vam preparar encara es fa. Agullana, Llers... La visita de la Guerra Civil la veig bé, tot i que s'haurien de polir algunes coses. Que la faci en Nik està molt bé, però hi hauria d'haver un grup al darrere que l'assessorés. S'haurien de fer més visites sobre la història de Figueres, no només de Dalí, i això s'hauria d'ofertar més.

6. En quins altres projectes has col·laborat amb el món del turisme, tant amb en Nik com amb altres persones i/o entitats? Més enllà de les visites guiades que feia al museu Dalí, no. Eren visites concretes, no regulars com ara.
7. En Nik creu que el més difícil a l'hora de transmetre la història a un turista és ser objectiu. És també el cas a l'hora d'explicar la història a través de llibres o, en el teu cas més actual, a l'Abans? No s'ha de pretendre ser objectiu, tot i que sí rigorós, i evitar comentaris gratuïts. A l'Abans intento parlar una mica de tot donant el meu punt de vista, i no intento ser objectiu. Ara hi ha elements com l'educació que no té lloc a gaires interpretacions, com que hi havia escoles de rics i d'altres de pobres. Potser un altre no ho diria, però jo en aquest cas sí. Ara bé, per exemple en el cas de la formació professional, cito José Luis Torres, molt dretà i a les antípodes del meu pensament, però en parlo: és part de la història.
8. Estàs satisfet de com s'està tractant la memòria històrica a Figueres i la província actualment, en general? A Figueres i l'Escala (casos que conec bé) no valorem el que tenim ni som capaços de condemnar el franquisme com ho han fet els alemanys amb el nazisme. El pitjor de tot això és que podem tornar-hi a caure. Potser per això hi ha tanta corrupció i autoritat en els governs... Seria bonic que Figueres, tant oberta que es fa dir, i de les més bombardejades, pogués treure profit de tot això i liderar una campanya en aquest sentit, potenciar-ho com un valor afegit. I especialment en comparació amb després de la (re)obertura del refugi de la Plaça del Gra? L'obertura del refugi de la Plaça del Gra ha estat un pas endavant. Ha servit per un reconeixement de la Guerra Civil a la ciutat, el primer cop que se'n parla en aquest sentit. És el primer cop que gent no interessada en la història comença a fer preguntes, i comença a buscar informació sobre això. Faltaria, però, afegir idiomes. Vegeu la mateixa casa natal de Dalí, hi ha una petita frase en català que no entén ningú! Sense idiomes els turistes rarament s'hi interessien.
9. En David Garcia vol organitzar visites guiades específiques sobre refugis i bombardeigs a Figueres, molt relacionades amb el seu darrer llibre *Ales negres i xampinyons*, a més de la que va preparar amb en Nik. Què et semblen aquestes iniciatives en relació amb els refugis? No em semblaria bé

qualsevol projecte de visites que no contextualitzés bé la guerra, s'hauria de buscar complementarietat. No pots parlar de refugis sense contextualitzar bé la guerra. S'ha de condemnar fermament el feixisme i la dictadura franquista com fan en altres països.

10. Fa uns anys que et dediques a explicar la història de la ciutat en forma de fotografies, i algun més fent-ho als teus alumnes de secundària. Com t'agrada més treballar per difondre-la? Qualsevol mitjà intel·ligible per explicar la història, ja sigui amb divulgació, revistes, fent classes o visites guiades, és bo. Posar la història a l'abast de persones normals i corrents, no només de les elits, amb rigor, és important. S'ha de fer història divulgativa i democràtica. Qualsevol persona hauria de tenir més que quatre nocions de la seva ciutat. Tens altres projectes pensats en aquest sentit? Estic preparant un article sobre el Ramon Muntaner, la beca de recerca ciutat de Figueres, jo i en David Guixeres hem anat a diversos arxius per investigar sobre aquest tema. M'agradaria poder fer coses de la Guerra Civil i altres períodes, també.

11. Analitzant el nostre territori, comprovem com Figueres (15), només darrere Palamós (22), és la ciutat amb més refugis de la província. Coneixes alguna altra dada que la faci una ciutat important en el marc de la història? D'un personatge d'aquí a prop, l'Abdó Terrades, ja tindria el seu interès fer-ne una biografia. Fou un personatge de mitjan segle XIX, l'any de la inauguració del casino, i ell era un home republicà, d'esquerres, masó.

Estem en una marca privilegiada, molt rica, amb una història trepitjada per l'home i un escenari de grans coses de les que han passat a Europa. Potser no ho hem aprofitat prou, i el model econòmic tampoc ho ha fet valer, però hem d'ésser conscients del que tenim. Hem de fer valdre la capitalitat, Figueres el millor que té no és Dalí, sinó l'Alt Empordà. Aprofitant això s'hauria de poder fluir la comarca amb els pobles.

10.1.4. Entrevista a David González

En David González és llicenciat en història per la Universitat de Barcelona, Màster en Turisme Cultural per la Universitat de Girona i ara està realitzant el Doctorat en Didàctica del Patrimoni, les Arts i el Turisme Cultural per la Universitat de Barcelona. També ha publicat diversos articles de divulgació científica en el marc dels espais de memòria relacionats amb la Guerra Civil. Treballa al servei educatiu del Museu Memorial de l'Exili

(MUME) i és integrant del grup d'investigació de Didàctica del Patrimoni (DidPatri) de la Universitat de Barcelona.

Imatge 45: David González en una visita guiada al MUME

Amb aquest recorregut, l'entrevistem posant especial èmfasi en el seu treball de fi de màster, *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient*. En ell esperem també trobar-hi punts en comú per tal de reforçar la nostra ferma intenció de donar valor als refugis antiaeris, que són part d'aquest patrimoni, ja en alguns casos considerat part dels Espais de Memòria del Memorial Democràtic.

1. Consideres Girona una província de turisme cultural i turisme de memòria? Turisme cultural sí, i de turisme de memòria (si considerem que existeix aquest concepte [per la seva modesta presència a Catalunya]) també, especialment pel MUME. Però és un model molt minoritari i incipient. Com valora el foment que s'hi fa, de la memòria històrica? Si et parlo com a historiador, no es fomenta, el context polític actual va entorn del procés sobiranista i no de la memòria. En canvi, a través de la visió turística crec que la difusió que es fa és molt positiva. Sempre hi ha el perill de banalitzar aquest tipus de patrimoni, però aquest model és bo en aquest sentit.
2. De tota la província, quin racó és per tu el més significatiu, ja sigui actualment visitable com a Espai de Memòria o no? El MUME: és l'espai més

important de Catalunya tant a nivell quantitatiu com a nivell qualitatiu. La seva capacitat de fer xarxa, fins i tot transfronterera, és el que li dóna aquest valor.

3. *A la província hi ha uns 170 refugis, repartits sobretot entre Figueres i Palamós. Et semblen una destinació amb prou valor històric per incrementar el seu valor? Rotundament sí. A nivell de destinar recursos i obtenir-ne un retorn, no. Hi ha d'haver algú (en aquest cas l'Administració) que trobi el retorn, i en el cas dels espais de memòria aquest no serà mai econòmic.*
4. *Treballes al MUME i fas xerrades sobre turisme de memòria. Què creus que aportes des del museu? Tenen èxit les visites guiades? En el servei educatiu, que s'encarrega de fer activitats destinades a escolars i a visitants en general, fem visites guiades i diverses rutes. Jo apporto difusió memorial i difusió històrica. El MUME té el punt fort treballant sobre el patrimoni del territori. Amb tant de patrimoni i forces testimonis, s'aporta un valor important. I tot això és gràcies al turisme.*
5. *Pel Màster en Turisme Cultural de la Universitat de Girona, vas fer la tesina titulada *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient*. En ella arribes -entre d'altres- a la conclusió que "no es pas agosarat dir que el turisme ha col·laborat a la recuperació de la memòria democràtica de Catalunya", i enllaces els models francès i català, contraposant la maduresa i la joventut respectivament. Et sents satisfet de la teva aportació acadèmica i, si és el cas, extra-acadèmica, que el teu treball ha aportat? Sí, la tesi m'ho ha generat tot. A través d'ella he publicat i encara estic preparant articles. M'ha generat un network i que la gent m'identifiqui com un dels especialistes importants de la matèria. No som gaires, cal dir-ho, però estic molt satisfet que hagi aportat alguna cosa i haver fet aquest estudi a Catalunya, per primer cop sobre aquest tema. He estat a congressos de Madrid, potser me'n vaig al País Basc i a Munic... Estic molt satisfet.*
6. *En aquest sentit, què creus que és el millor i el pitjor en el model català? El millor que té? [Catalunya] té molts vestigis molt propers i bastant disseminats: les quatre províncies tenen molt patrimoni. Mancances? Depèn 100% de l'administració pública i això és un handicap. El pitjor? no hi ha un impuls privat, fora de Barcelona (en el cas de [les visites guiades sobre la Guerra Civil que fa] Nick Lloyd). El nivell ideològic no ajuda, és un conflicte intern, a diferència de casos com França, que és una lluita contra elements forans com els nazis. Ara mateix el context polític-ideològic ha fet que ara no es tinguin en gaire valor.*
7. *Fora de Catalunya i Espanya, els models de memòria històrica, com bé cites a la teva tesina, es commemoren els valors ètics lligats a la llibertat i*

la democràcia relacionats amb la lluita contra l'enemic exterior: el totalitarisme feixista. En canvi, aquí el turisme de memòria commemora un conflicte civil amb un sector de la societat representant valors contraris a les llibertats i la democràcia. Pot ser aquest el motiu pel qual anem tant endarrerits respecte altres models? 100% d'acord. És obvi que és per això. I per fer triomfar un patrimoni, la gent se l'ha de fer seu.

8. Quines són les destinacions de turisme de memòria més important de la província, o quines haurien de ser independentment del seu estat d'adequació per a rebre visites? *El Memorial Democràtic ja va potenciar molt bé els Espais de Memòria. L'any 2007 es va fer un pla que ja ho va arreglar molt. No hi ha gaires elements a adequar, fora algunes excepcions com els refugis del camp d'aviació de Celrà, tot i que no sempre és possible.*
9. A Figueres ja es parla d'un petit pas endavant en memòria històrica des de l'obertura del refugi antiaeri de la Plaça del Gra. Tanmateix, creus que estaria bé obrir-ne més al públic? *Seria molt interessant i bo. En el cas de Figueres, encara més. Penses en Figueres i et venen al cap els bombardejos. Es necessiten més elements com els refugis per atreure visitants i diversificar l'oferta turística. No vull dir obrir-los tots, però almenys 3 o 4 sí que ajudarien. Figueres en ràtio de densitat demogràfica deu ser impressionant com a cas. Pensem en Barcelona, però és una ciutat molt important, i Figueres quedant just per darrere d'ella la fa un cas molt especial.*
10. En Nik Duserm i en David Garcia estableixen l'objectivitat com a element difícil a l'hora de transmetre la història, i també com a element necessari en el relat actual, a diferència del que s'ha anat publicant fins avui, respectivament. En canvi, en Jordi Roig considera que la història sí, s'ha d'explicar amb rigor, però mai amb objectivitat: hem de condemnar el feixisme. Què penses que és més òptim per transmetre la història, especialment en el marc del turisme de memòria? *Com a historiador et diria que la història mai és objectiva, com a ciència social que és. Ara bé, no cal posicionar-se molt políticament a l'hora d'explicar la història, les coses ja cauen pel seu propi pes. Si ho plantejem a nivell de discurs turístic, la història seriosa ha de vigilar-se. Un guia turístic, per exemple, pot ser molt tendenciós, i això pot devaluar el discurs.*
11. Analitzant el *networking* dels refugis de la província, hom es troba en només la seva inclusió en la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic. Un altre cas, que t'afecta més directament, és que el MUME tampoc ha realitzat cap activitat o exposició al voltant dels refugis, tot i tenir el de Figueres i Roses ben a prop. Veus necessària alguna gestió

cultural al respecte, per exemple la creació d'una Xarxa de Refugis de Girona, que faci una sèrie d'activitats i exposicions al respecte, a més d'oferir més visites guiades per posar-los en valor? *El MUME ha fet alguna cosa al voltant dels bombardeigs. Tot allò que tingui amb el moviment memorial a l'Alt Empordà ha d'involucrar al MUME, tot i que és una estructura molt modesta. Fa moltíssim per tot allò que es pot permetre. Les xarxes, en qualsevol àmbit, creen una sinergia entre equipaments similars, i això és molt positiu. Crea un valor afegit. Les coses no s'han de fer perquè sí, i les xarxes donen sovint sentit.*

